

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ ТА
ЖУРНАЛІСТИКИ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ**

НАТАЛІЯ ДЯЧЕНКО

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

Інструктивно-методичні матеріали для практичних занять

ЖИТОМИР – 2024

УДК 81'1 (075)
ББК 81-923
Д 99

*Рекомендовано вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 8 від 26 квітня 2024 р.)*

Рецензенти:

Галина ГРИМАШЕВИЧ – кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка

Тетяна ТИЩЕНКО – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Антоніна ПЛЕЧКО – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Поліського національного університету

Дяченко Н. М.

Д 99 Вступ до мовознавства: Інструктивно-методичні матеріали для практичних занять. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 100 с.

У посібнику подано відомості, які допоможуть студентам поглибити й практично закріпити теоретичний матеріал із курсу «Вступ до мовознавства», зокрема запропоновано перелік тем і теоретичних питань до них, конспективний виклад теоретичного матеріалу, домашні завдання, вправи, тестові завдання, питання для самоконтролю, проблемні питання, теми рефератів, питання до екзамену. Посібник сприятиме систематизації знань, інтенсифікації самостійної роботи та розвитку аналітичного мислення студентів.

Оскільки курс має теоретичну спрямованість, до кожної теми подано перелік термінів, засвоєння яких створить підґрунтя для подальшого успішного вивчення дисциплін лінгвістичного циклу.

© Дяченко Н. М., 2024
© ЖДУ ім. І. Франка, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Мовознавство як наука. Мова, її природа та функції.....	14
Походження мови. Багатство мов світу. Класифікації мов.....	25
Система і структура мови.....	35
Фонетика як галузь мовознавства. Аспекти вивчення звуків мови....	41
Транскрипція.....	46
Принципи класифікації фонем.....	50
Фонетичне членування звукового потоку.....	55
Звукові зміни.....	61
Письмо.....	67
Лексикологія. Слово як об'єкт лексикології і його значення. Лексико-семантична система мови.....	76
Розділи лексикології.....	83
Грамматика. Розділи граматики.....	89
Частини мови.....	97
ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ.....	93
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	100

Якщо пошукаєш у книгах мудрості уважно, то знайдеш велику користь для душі своєї.

Нестор (літописець Київської Русі)

Початок науки – розум, початок розуму – терпіння.

Е. Каниєв

ПЕРЕДМОВА

Лінгвістична підготовка студентів-філологів починається з курсу «Вступ до мовознавства», який має на меті закласти основи знань із найважливіших теоретичних питань сучасної лінгвістики: мова як суспільне явище, функції мови, проблема походження мови, система і структура мови, предмет і завдання мовознавчої науки тощо. Практичним результатом опрацювання курсу має стати сформований термінологічний апарат як база для здобування знань із прикладних мовознавчих дисциплін, зокрема сучасної української літературної мови.

Значне місце в курсі посідають питання методів лінгвістичних досліджень, що є надзвичайно важливим не лише для формування загальнолінгвістичної компетенції майбутнього філолога, але й має суто практичне значення: без цього неможливо обійтись при написанні курсових і дипломних робіт.

Основною **метою** викладання дисципліни «Вступ до мовознавства» є формування в майбутніх філологів системи пропедевтичних знань із основних теоретичних питань сучасної лінгвістики, що дає можливість підготувати першокурсників до свідомого подальшого сприйняття дисциплін лінгвістичного циклу.

Основними **завданнями** курсу є:

- забезпечити оволодіння методологічними основами вітчизняного та зарубіжного мовознавства;
- ознайомити студентів із основними поняттями й термінами, якими оперує мовознавство;
- підготувати першокурсників до слухання спеціальних лінгвістичних дисциплін, які вони будуть вивчати;
- сформулювати наукове розуміння сутності мови як суспільного явища, закономірностей її розвитку і функціонування, властивих їй структурних одиниць;
- підготувати студентів до самостійного аналізу мовного матеріалу.

У ході вивчення навчальної дисципліни **студент повинен уміти**:

- розрізняти основні лінгвістичні поняття і терміни;
- давати визначення лінгвістичних термінів, ілюструючи їх власними прикладами;
- виділяти мовні явища, аналізувати їх, робити висновки й узагальнення.

У посібнику подано матеріали, які допоможуть студентам поглибити і практично закріпити теоретичний матеріал із курсу «Вступ до мовознавства»,

зокрема запропоновано перелік тем і теоретичних питань до них, домашніх завдань, вправ, тестових завдань, питань для самоконтролю, проблемних питань, тем рефератів, питань до екзамену. Посібник сприятиме систематизації знань, інтенсифікації самостійної роботи та розвитку аналітичного мислення студентів.

Матеріал, уміщений у посібнику, зібраний і дібраний автором і розташований тематично. Крім того, при укладанні посібника було використано методичку і досвід попередніх видань навчальних посібників.

З огляду на теоретичну спрямованість курсу, до кожної теми подано перелік термінів, засвоєння яких створить підґрунтя для подальшого успішного вивчення дисциплін лінгвістичного циклу.

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТЬ

Підготовка теоретичних питань до практичних занять передбачає опрацювання теми за питаннями семінарського заняття. Ці питання могли розглядатися на лекції, а також повністю виноситися на самостійне опрацювання.

Алгоритм підготовки

- Ознайомтеся з планом практичного заняття.
- Візьміть у бібліотеці університету (читальному залі або на кафедрі) джерела, зазначені в списку основної літератури. При доборі літератури Ви можете користуватися бібліотечними каталогами (алфавітним, предметним або систематичним).
- Визначте розділи (теми або параграфи), у яких розкрито питання семінарського заняття.
- Прочитайте ці розділи.
- Складіть план (простий або складний) відповіді на кожне питання.
- Визначте основні поняття, які Ви повинні засвоїти.
- Проаналізуйте, як опрацьований матеріал пов'язаний з іншими питаннями теми.
- Для кращого засвоєння та запам'ятовування матеріалу складіть короткий конспект, схеми, таблиці з прочитаного матеріалу.
- Визначте проблеми в опрацьованому матеріалі, які Ви недостатньо зрозуміли. З цими питаннями Ви можете звернутися для консультації до викладача.
- Перевірте, як Ви засвоїли опрацьоване питання. Ви можете зробити це, відповівши на тестові завдання до теми й виконавши практичні завдання.

Підготовка рефератів передбачає глибокий та докладний аналіз проблеми, винесеної в темі реферату.

Алгоритм підготовки

- Оберіть тему реферату.
- Доберіть літературу, у якій розкривається тема реферату. При доборі джерел Ви можете користуватися бібліотечними каталогами

(алфавітним, предметним або систематичним).

- Складіть план реферату.
- Опрацюйте наукові джерела, користуючись порадами до конспектування першоджерел.
- Систематизуйте опрацьований матеріал відповідно до плану реферату.
- Дайте власний критичний аналіз та оцінку висвітленої проблеми.
- Оформіть реферат відповідно до вимог.
- Здайте реферат викладачу в зазначений термін.

Підготовка до підсумкових модульних робіт (ПМР), заліків та екзаменів передбачає узагальнення та систематизацію знань з окремого модуля або дисципліни загалом.

Алгоритм підготовки

- Ознайомтеся з переліком питань та завдань до ПМР, заліку або екзамену.
- Підберіть підручники, інструктивно-методичні матеріали або іншу довідкову літературу, необхідну для підготовки (її перелік Ви можете знайти в інструктивно-методичних матеріалах до модуля або курсу).
- Перегляньте зміст кожного питання, користуючись власними конспектами або підручниками.
- Визначте питання, які потребують ретельнішої підготовки (опрацювання додаткової літератури, складання конспектів, схем тощо). З цією метою зверніться до алгоритму підготовки теоретичних питань до семінарських занять та виконання практичних завдань до лабораторних занять.
- Для самоперевірки перекажіть теоретичні питання, у разі потреби виконайте практичне завдання.

Примітка

При виконанні завдань, винесених на самостійне опрацювання, Ви можете звертатися до викладача для консультації.

Теми, які в повному обсязі виносяться на самостійне опрацювання, та індивідуальні завдання студент має здати викладачу на консультації, дату проведення якої повідомляє викладач.

У посібнику використано спеціальну позначку – “►”, – яка вказує, що це завдання високого рівня складності (питання тем, проблемні питання, теми рефератів).

Інформаційний обсяг освітньої компоненти

Модуль I. Загальні засади мовознавства

Вступ. Загальні питання мовознавства.

Мовознавство – наука про мову. Проблеми загального і часткового мовознавства. Теоретичне і практичне значення мовознавчої науки. Зв'язки мовознавства з іншими дисциплінами.

Поняття про вихідні підходи та дослідні методи мовознавства. Взаємозв'язок синхронічного і діахронічного вивчення мови. Поняття про індуктивний і дедуктивний підхід до вивчення мовних явищ, а також про описовий, порівняльно-історичний, зіставний, структурний метод. Методики лінгвістичного дослідження: дистрибутивний, безпосередніх складників, трансформаційний, компонентний аналізи.

Природа і сутність мови. Підходи до трактування мови як явища. Мова і суспільство. Функції мови в суспільстві. Загальнонародний характер мови. Територіальні і соціальні елементи функціонування мови. Звукова мова та інші засоби спілкування, їх обмеженість. Об'єктивне і суб'єктивне в мові.

Мова і мовлення. Мова і мислення.

Походження мов світу та їх класифікація.

Виникнення мови як наукова проблема. Міфи, легенди та гіпотези про походження мови (звуконаслідувальна, вигукова, соціального договору, жестів, трудових вигуків, гіпотеза Ф. Енгельса, мова – прояв дії на людину Вищої Сили. Відкритість питання етно- та глотогенезу у сучасній науці.

Нерозривний зв'язок мови із суспільною формацією. Диференціація, інтеграція мов. Взаємодія мов і діалектів. Поняття про суперстрат, субстрат і адстрат.

Поняття літературної мови. Мовна норма.

Багатоманітність мов світу. Живі і мертві мови. Радянська імперія як приклад нищення національних мов. Штучні мови. Найпоширеніші мови світу.

Генеалогічна класифікація мов як наслідок активного розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Мовні сім'ї, групи, гілки. Індоевропейська мовна сім'я.

Типологічна (морфологічна) класифікація. Кореневі, афіксальні (флексивні, аглютинативні) та інкорпорууючі (полісинтетичні) мови.

Система і структура мови.

Поняття системи мови і мовної структури. Знаковий характер мови. Поняття лінгвістичного знака і рівня мови. Фонетико-фонологічний, морфемно-морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний рівень. Якісна і кількісна відмінність мовних знаків різних рівнів мови. Вияв системності мови на кожному рівні. Взаємодія різних рівнів та їх структурна ієрархія. Синтагматичні та парадигматичні відношення у мові.

Елементи мовної структури. Галузі та розділи мовознавства. Фонетика (фонологія, акцентологія); лексикологія (семасіологія, ономастика, термінологія, етимологія, лексикографія); граматики (морфеміка, морфологія,

синтаксис); фразеологія, словотвір, діалектологія, історія мови, графіка, орфографія, орфоепія, стилістика, пунктуація.

Поняття синхронії та діахронії в мовознавстві.

Модуль II. Галузі та розділи мовознавства

Фонетика. Аспекти вивчення звуків мови. Фонетичне членування звукового потоку. Принципи класифікації фонем. Звукові зміни.

Фонетика як наука про звуки людської мови. Аспекти вивчення звуків мови: фізико-акустичний, анатомо-фізіологічний, перцептивний, лінгвістичний (функціональний). Фізична природа звуків мови. Акустичні характеристики звуків мови: тони і шуми, висота, сила, довгота, частота, тембр. Залежність тембру від форми резонатора. Роль центральної нервової системи у творенні і сприйнятті звуків.

Мовний апарат людини. Артикуляція звуків. Три фази творення звука. Артикуляційна база.

Поняття фонем. Фонема і звук. Звук як мовленнєва реалізація фонем. Фонема як мовний представник звука. Інваріант, варіант (алофон), варіація фонем. Позиційний та комбінаторний варіант фонем. Функції фонем.

Фонетична і фонематична транскрипція.

Фраза як відрізок мовлення. Інтонація, складники інтонації (динаміка тону, інтенсивність і темп звучання, зміни тембру, паузи, фразовий наголос).

Такт як частина фрази. Тактовий наголос (силовий, кількісний, музичний, вільний, постійний). Явище проклізи та енклізи.

Склад як частина такту. Складові і нескладові звуки. Сонорні як складотворчі. Звук як найменша частина мовленнєвого потоку. Монофтонг, дифтонг, трифтонг.

Класифікація звуків мови. Система голосних звуків. Ряд, підняття, участь губ, участь носової порожнини. Система приголосних звуків. Місце творення, спосіб творення, участь голосу й шуму, палаталізація, тривалість, сприйняття на слух.

Звукові зміни. Функціональні та історичні зміни звуків. Спонтанні зміни. Явище аналогії. Поняття фонетичного закону. Причини функціональних змін. Позиційні і комбінаторні зміни звуків: редуція (кількісна і якісна), оглушення, акомодация, асиміляція, дисиміляція, протеза, епентеза, дієреза, метатеза, гаплогія, субституція, гіперизм.

Функції й призначення письма в суспільстві.

Значення винайдення письма. Етапи розвитку письма (предметне та нарисне). Типи нарисного письма: малюнкове, ідеографічне, фонографічне. Розвиток фонографічного письма. Прабатьківщина та вік звукового письма у світлі останніх досягнень археологічної, лінгвістичної та історичної наук. Поява алфавітів. Виникнення письма у слов'ян. Кирилиця. Глаголиця.

Орфографія. Принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, традиційний, смисловий.

Лексикологія. Розділи лексикології.

Лексикологія як вчення про лексичне значення слова та лексичну систему мови.

Слово як предмет лексикології. Ознаки слова. Визначення слова. Виникнення слова. Поняття семасіологічного трикутника. Мотивовані і немотивовані значення слів. Повнозначні і неповнозначні слова.

Семасіологія, семантична структура слова. Сема, семема. Моносемія і полісемія. Пряме і переносне значення слова. Типи семантичних перенесень: метафора, метонімія, синекдоха.

Омоніми (омоформи, омофони, омографи) синоніми, антоніми.

Лексика з погляду походження (успадкування, запозичення, калькування, пуризм).

Лексика з погляду вживання (неологізми, історизми, архаїзми).

Етимологія. Принципи наукового етимологізування. Деетимологізація.

Ономастика. Розділи ономастики (антропоніміка, гідроніміка, топоніміка, етноніміка).

Граматика.

Граматика як учення про граматичну будову мови. Предмет, завдання граматики. Принципи виділення частин мови. Елементи граматичної будови мови: морфема, словоформа, словосполучення, речення.

Поняття граматичної категорії, граматичного значення та граматичної форми. Єдність граматичного і лексичного значення у повнозначному слові. Особливості граматичної абстракції порівняно з лексичною. Поняття про граматичну форму слова як єдність граматичного значення і засобів його вираження. Синтетичні і аналітичні форми слова.

Способи і засоби вираження грамем.

Взаємозумовленість і взаємозв'язок граматичної категорії, значення і форми. Морфологічні і синтаксичні граматичні категорії. Лексико-граматичні категорії.

Структура освітньої компоненти

Назви тем	Кількість годин										
	Денна форма						Заочна форма				
	Всього	У тому числі					Всього	У тому числі			
		Лекції	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття		Лекції	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота
Модуль I. Загальні засади мовознавства											
Тема 1. Вступ. Загальні питання мовознавства.	20	4	4		12		-				
Тема 2. Походження мов світу та їх класифікація.	20	4	4		12		-				
Тема 3. Система і структура мови.	20	2	2		16		-				
Разом за модулем 1	60	10	10		40		-				
Модуль II. Галузі та розділи мовознавства											
Тема 4. Фонетика. Аспекти вивчення звуків мови. Фонетичне членування звукового потоку. Принципи класифікації фонем. Звукові зміни. Письмо.	20	6	6		8		-				
Тема 5. Лексикологія. Розділи лексикології.	20	4	6		10		-				
Тема 6. Граматика.	20	6	6		8		-				
Разом за модулем 2	60	16	18		26		-				
Усього годин	120	26	28		66		-				

5. Темі лекційних занять (денна форма)

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин
1.	Вступ. Загальні питання мовознавства.	4
2.	Походження мов світу та їх класифікація.	4
3.	Система і структура мови.	2

4.	Фонетика. Аспекти вивчення звуків мови. Принципи класифікації фонем. Звукові зміни. Письмо.	6
5.	Лексикологія. Розділи лексикології.	4
6.	Граматика.	6
	Усього	26

6. Теми практичних занять

(денна форма)

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин
1	Мовознавство як наука. Мова, її природа та функції.	2
2	Походження мови. Класифікація мов.	4
3	Система і структура мови.	2
4	Фонетика як галузь мовознавства. Аспекти вивчення звуків.	2
5	Принципи класифікації фонем.	1
6	Фонетичне членування звукового потоку.	1
7	Звукові зміни.	2
8	Письмо.	2
9	Лексикологія. Слово як об'єкт лексикології і його значення.	2
10	Розділи лексикології.	4
11	Граматика.	6
	Усього	28

Самостійна робота

(денна форма)

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин
1.	Дати відповіді на питання для самоаналізу і самоперевірки до тем	14
2.	Виконати тестові завдання до кожної теми	20
3.	Підготувати реферати на обрану тему	6
4.	Систематично працювати над вивченням лінгвістичних термінів і вести власний словник лінгвістичних термінів.	26
	Усього	66

Методи навчання

1. Словесні (розповідь-пояснення, конспектування, робота з літературою, бесіда).
2. Лекції, практичні заняття, бесіда, реферати, дискусії, самостійна робота.

Оцінювання

Оцінювання здобувачів вищої освіти здійснюється відповідно до «Положення про критерії та порядок оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Житомирського державного університету імені Івана Франка згідно з Європейською кредитною трансферно-накопичувальною системою» https://zu.edu.ua/offic/ocinjuvannya_zvo.pdf.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти за всіма видами навчальних робіт проводиться за поточним, модульним та підсумковим контролюми.

Шкала оцінювання знань здобувачів вищої освіти

Оцінка за університетською шкалою		Оцінка в балах	Оцінка за шкалою ECTS	
Екзамен	Залік		Оцінка	Пояснення
<i>Відмінно</i>	<i>Зараховано</i>	90-100	A	відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
<i>Добре</i>		82-89	B	вище середнього рівня з кількома помилками
		74-81	C	в цілому правильне виконання з певною кількістю суттєвих помилок
		<i>Задовільно</i>	64-73	D
60-63			E	виконання задовольняє мінімальним критеріям
<i>Незадовільно</i>	<i>Незараховано</i>	35-59	FX	з можливістю повторного складання
		1-34	F	з обов'язковим повторним курсом

Підсумкова оцінка з вивчених модулів за навчальний рік (ПОМ) розраховується:

№ модулю	M _{%n} (відсоткове значення модулю освітньої компоненти)
Модуль 1	M_{%1} = 50
Модуль 2	M_{%2} = 50
Сума	100

Оскільки формою підсумкового контролю освітньої компоненти є залік то залікова оцінка (ЗО) з освітньої компоненти дорівнює підсумковій оцінці з вивчених модулів (ПОМ).

$$ЗО = ПОМ$$

МОДУЛЬ 1.
ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ МОВОЗНАВСТВА
ТЕМА: МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА.
МОВА, ЇЇ ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ

Без мови в світі нас – нема!

М. Шевченко

*Знання рідної мови визначає багатство,
широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів
особистості.*

В. Сухомлинський

1. Предмет і завдання мовознавчої науки. Загальне і часткове мовознавство.
2. Дослідні методи мовознавства.
3. Зв'язки мовознавства з іншими науками.
4. Мова як явище суспільне, а не психічне чи біологічне.
5. Функції мови в суспільстві.
6. Звукова мова та інші засоби спілкування, їх обмеженість.
7. Мова і мислення.
8. Мова і мовлення.

Основні терміни: мовознавство, лінгвістика, загальне мовознавство, конкретне (часткове) мовознавство, дослідні методи мовознавства: описовий, порівняльно-історичний, зіставний, історичний, структурний, лінгвогеографічний, соціолінгвістичний, статистичний (математичний), мова, мовлення, мислення, синхронія, діахронія, вербальні засоби спілкування, невербальні засоби спілкування; функції мови: комунікативна, мислеоформлююча, фатична, репрезентативна, емотивна, волюнтативна, прагматична, естетична, метамовна, когнітивна (гносеологічна), акумулятивна, інтегруюча, референтна.

 Стисло про головне

1. Сучасна наука складається з трьох головних розділів – природничих, технічних і гуманітарних (від лат. *humanitas* – людство, людяність), або суспільних наук. До останніх належить мовознавство – наука про людську мову. Воно є однією з найдавніших, оскільки виникло за кілька століть до нашої ери, виокремившись із філології (гр. *phileō* – люблю, *logos* – слово, вчення) – гуманітарної науки, яка вивчає мову й літературу в сукупності.

Мовознавство, або **лінгвістика** (лат. „*lingua*” – мова) – це наука про мову, її природу й функції, структуру, внутрішні закони функціонування й розвитку.

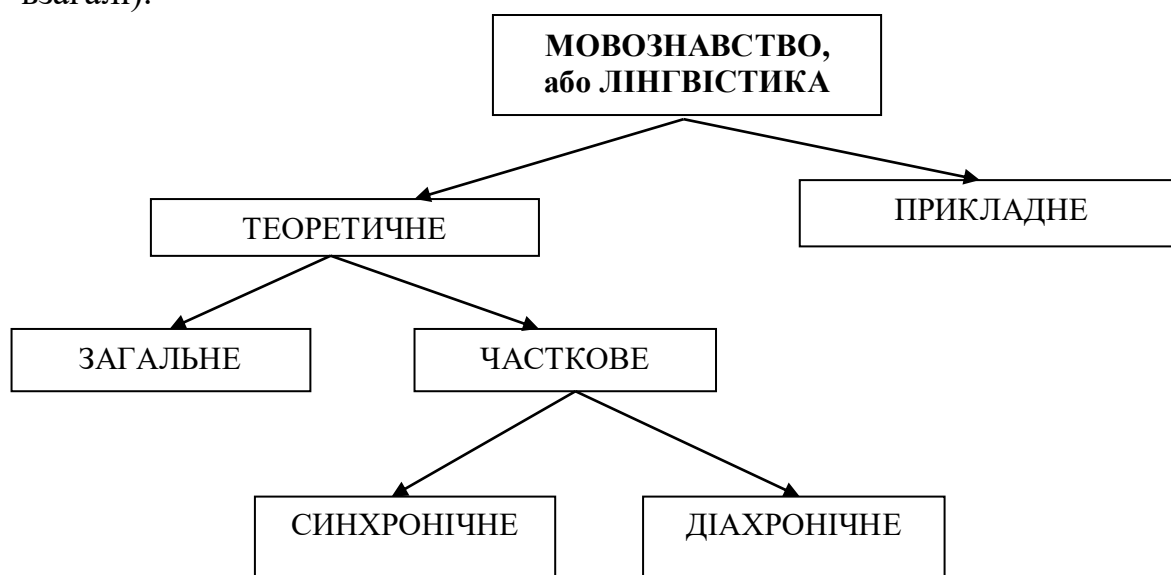
Об'єктом мовознавчої науки є мова як система знаків, соціальна за своєю природою.

Предметом дослідження є властивості мови як явища, що „існує саме в собі і для себе” (за Фердинандом де Соссюром) та вияви мови в різних аспектах діяльності людини.

Від зародження й дотепер мовознавство пройшло складний шлях, поступово перетворившись на складну й розгалужену систему дисциплін як *теоретичного*, так і *прикладного* характеру. **Теоретичне** мовознавство поділяється на *загальне* й *часткове*.

Часткове, або **конкретне**, вивчає окремі мови (україністика, полоністика, русистика) або групи споріднених мов (славістика, германістика, романістика тощо). Воно може бути синхронічним (описує факти мови в певний момент її розвитку) чи діахронічним (простежує розвиток мови упродовж певного часового проміжку).

Загальне мовознавство вивчає загальні особливості мови як людського засобу спілкування (її походження, властивості, функції), а також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу (т.т. досліджує мову як явище взагалі).

 Від появи до XIX ст. мовознавство мало описовий характер, хоча ще задовго до цього вчені помітили подібність мов, але не могли дати їй належного наукового пояснення. Лише на початку XIX ст. зародився порівняльно-історичний метод, з появою якого мовознавство остаточно оформилося як наука. Хоча ще майже півстоліття мовознавство було відоме під назвою порівняльна граматика. І тільки в 1861 році в Лондоні були опубліковані лекції англо-німецького мовознавця Макса Мюллера під назвою „Лекції з науки про мову”, де було вжито німецьке Sprachwissenschaft, що калькується як „знання мови”, тобто *мовознавство*. Паралельно у французькому мовознавстві починає використовуватись запозичений із латини дублетний термін *лінгвістика*.

2. Термін метод (гр. *metodos* – дослідження, вчення, пізнання) позначає шлях пізнання й витлумачення явищ, який використовується в певній науці, це спосіб організації теоретичного й практичного пізнання дійсності. Кожна наука має свої методи дослідження, але існує й низка загальнонаукових методів, які використовуються в усіх без винятку науках – це спостереження, порівняння, аналіз, синтез, індукція та дедукція (самостійно).

Серед основних методів дослідження мови виділяють такі:

ОПИСОВИЙ МЕТОД передбачає планомірну інвентаризацію лінгвальних одиниць і пояснення особливостей їхньої будови й функціонування на певному історичному етапі розвитку мови, тобто в синхронії. Це найдавніший і найпоширеніший метод.

ЛІНГВОГЕНЕТИЧНІ МЕТОДИ охоплюють історичний та порівняльно-історичний методи.

ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД – це вивчення мови в процесі її розвитку, тобто в діахронічному плані.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ (КОМПАРАТИВНИЙ) МЕТОД – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їхнього розвитку. З появою цього методу мовознавство стало справжньою наукою. Основоположниками порівняльно-історичного методу вважають датського лінгвіста Расмуса Крістіана Раска (1787–1832), нім. лінгвістів Франца Боппа (1791–1867), Якоба Грімма (1785–1863) і російського мовознавця О. Востокова (1791–1864).

ЗІСТАВНИЙ (КОНТРАСТИВНИЙ, ТИПОЛОГІЧНИЙ) МЕТОД – це сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою для виявлення спільних і відмінних, специфічних рис зіставлюваних мов.

СТРУКТУРНИЙ МЕТОД – синхронний аналіз мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами. Цей метод проєдставлено в чотирьох методиках: **дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.**

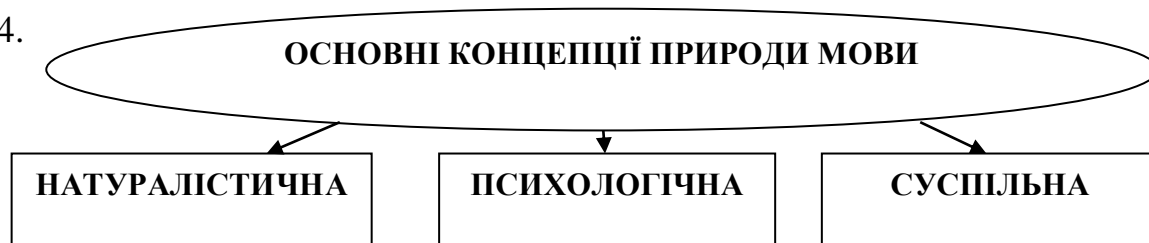
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ – передбачають синтез лінгвістичних і соціологічних процедур (анкети, інтерв'ю, різноманітні опитування з мовних питань).

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ МЕТОДИ – це обробка й аналіз тих мовних фактів, які можна одержати від інформантів під час спеціально організованих експериментів.

МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ дають точні підрахунки мовних явищ. Поділяються на **кількісні та статистичні.**

ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНИЙ МЕТОД – сукупність прийомів, що полягають у картографуванні мовних елементів, що розрізняють її діалекти.

4.

Натуралістична концепція. Упродовж тривалого часу вчені намагалися довести, що мова – це такий самий організм, як тварини і рослини, що він

розвивається за тими ж законами природи, однаковим для всіх мов в будь-якому місці і в будь-який час, хилиться до занепаду і вмирає. Особливо популярним було таке розуміння мови в середині ХІХ століття, коли успіхи природничих наук, зокрема Дарвінізму, захопили багатьох (у мовознавстві з'являється біологічний (натуралістичний) напрямок (Август Шлейхер, Макс Мюллер). Однак таке розуміння мови не допомагає правильно пояснити явища дійсності, а, навпаки, відводить від істини. Ось деякі приклади, котрі можуть переконати в зворотному. На перший погляд може здатися, що дитина навчається дихати, дивитися, ходити і говорити однаковим шляхом. Але це не так. Якщо новонародженої дитину поселити на безлюдний острів і якщо він виживе там, то вона буде чудово бігати, лазити, ховатися від небезпек, добувати собі їжу, але говорити не буде, адже їй немає в кого навчитися говорити і ні з ким говорити. Природні, біологічні властивості людини можуть розвиватися і поза суспільством і в ізольованому стані, але навички, пов'язані з мовою, у таких умовах розвиватися не можуть.

Так було з двома дівчатками в Індії, яких у 1920 р. індійський психолог Рід Сінг виявив у вовчому лігві разом із вовчятами. Одній із них на вигляд було років 7-8, а інший – 2. Молодша незабаром померла, а старша, яку назвали Камала, прожила близько 10 років. Р. Сінг протягом усього цього періоду вів щоденник спостереження життя й розвитку Камали, звідки ми дізнаємося, що дівчинка спочатку ходила на чотирьох, спираючись на руки й коліна, м'ясо їла тільки з підлоги, з рук не брала, пила, хлебчучи. Якщо хтось під час їжі до неї підходив, вона видавала звуки, схожі на гарчання. Іноді ночами вона вила. Спала Камала вдень, сидячи навпочіпки в кутку, обличчям до стіни. Одяг із себе зривала. У темряві, вночі дівчинка дуже добре бачила, спочатку боялася вогню, сильного світла, води. За 2 роки Камала навчилася стояти, за 6 років – ходити, але бігала, як і раніше, на чотирьох. Протягом 4-х років вона вивчила тільки 6 слів, а через 7 – 45. До цього часу вона перестала боятися темряви, їла руками й пила зі склянки, полюбила людей. Як бачимо, при поверненні до людського життя зробити Камалу повністю «людиною» не вдалося.

Психологічна концепція. Деякі вчені вважають, що мова – це прояв духу, людського або божого. Такі погляди особливо поширилися в кінці ХІХ – на початку ХХ століття – **психологічний** напрямок у мовознавстві (нім. Вільгельм Гумбольдт, Гейман Штейнталь, рос. Олександр Потебня). Однак мову не можна вважати явищем власне психічним, бо тоді б вона з'являлася незалежно від оточення, вона б виникала і розвивалася окремо в кожній людині незалежно від колективу, суспільства (кожна людина мала б свою неповторну мову, адже в кожного з нас своя неповторна психіка, як наслідок – скільки людей – стільки й мов).

Мова – явище не психічне, хоча і пов'язана з психічними процесами: пам'ять, сприймання, мислення.

Мова – це явище суспільне, яке виникає в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може. Без мови немає суспільства і нема мови поза суспільством. Саме завдяки мові суспільство функціонує, нагромаджує досвід,

регламентує відносини між своїми громадянами; суспільство впливає на стан мови: чим розвиненіше суспільство, тим розвиненіша і досконаліша його мова; занепад же суспільства або його зникнення веде до занепаду і зникнення мови. Мова – витвір усього суспільства, хоча й користуються нею окремі індивіди, які також мають вплив на розвиток мови.

5. „Самі функції мови перетворюють мову в найважливіше, першорядне суспільне явище” (Р. А. Будагов).

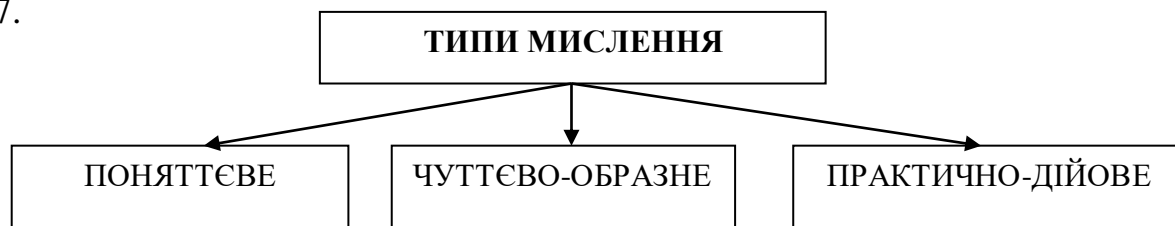
Вперше проблему дослідження функцій мови порушили представники Празької лінгвістичної школи.

Основними функціями мови є оформлення думок і спілкування. Відповідно виділяють мислооформлюючу й комунікативну функції. Вони тісно пов'язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів.

У лінгвістиці виділяють ще низку функцій мови, які є похідними від двох названих. Ось лише основні:

- **когнітивна** (лат. cognitus – знання, пізнання), або **гносеологічна** (гр. gnōsis – знання, пізнання) – пізнавальна функція: саме завдяки мові здійснюється пізнання й освоєння навколишнього світу;
- **метамовна** (гр. meta – після, за, між) – мова водночас є і засобом (інструментом) і об'єктом опису;
- **фатична** (гр. phatos – розказане), тобто контактовстановлювальна (привітання, знайомство);
- **репрезентативна** (гр. representation – представництво) – функція позначення світу речей;
- **емотивна** – функція вираження емоцій і почуттів;
- **експресивна** (лат. expressio – вираження), тобто функція самовираження, свідчення про внутрішній стан мовця;
- **волюнтативна** (лат. voluntas – воля) – функція волевиявлення;
- **прагматична** (гр. pragma – дія) – функція, що вказує на ставлення мовця до висловлюваного;
- **естетична** (гр. aisthētikos – такий, що стосується чуттєвого сприйняття) – функція вираження прекрасного, виховання естетичного смаку;
- **аккумулятивна** (лат. accumulation – нагромадження) – функція збереження й передачі суспільно-історичного досвіду людей.

7.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.

3. Дати відповіді на запитання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. Проаналізуйте висловлювання:

„Мовознавство вивчає мову, або людське мовлення, у всій її різноманітності. Але якщо ми звернемо увагу на те, що племінних і народних мов може бути кілька тисяч, а людського життя, навіть при найбільших здібностях, вистачає на пізнання лише маленької частки цієї маси, то виявиться, що лінгвістика як завершена цілість є й залишиться назавжди лише недосяжним ідеалом. Жодна книга не може представити цілої системи мовознавства. Жодна людська голова не в змозі охопити всю масу фактів, які сюди відносяться. Кожен дослідник мови тримає у своїй голові лише уривок, лише невеликий уривок, лише невеликий уламок цілого, який дає йому змогу дійти до загального погляду на ціле й створити собі менш чи більш точну картину мовного життя взагалі” (І. Бодуен де Куртене).

6. Поміркуйте над представленими визначеннями мови та її сутності. Виписати п'ять висловлювань видатних письменників, діячів культури й науки про мову.

„Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова” (В. фон Гумбольдт).

„Мова – дім духу” (М. Гайдеггер).

„Мова – це орган, який творить думку” (В. фон Гумбольдт).

„Мова – це річище, яким дух може котити свої хвилі з твердою впевненістю, що джерела, до яких вони його підводять, ніколи не висохнуть” (В. фон Гумбольдт).

„Мова – це звукове вираження думки... Закони, встановлені Дарвіном для видів рослин і тварин, прийнятні принаймні в головних своїх рисах, і до організмів мови” (А. Шлейхер).

„Мова – це людська діяльність з метою повідомлення думок і почуттів” (О. Есперсен).

„Мова – це специфічно людський неінстинктивний спосіб передачі ідей, почуттів і бажань за допомогою системи символів, які творяться довільно” (К. Фосслер).

„Мова утворилася в суспільстві. Вона виникла в той день, коли люди відчули потребу спілкування між собою... Мова як соціальне явище могла виникнути лише тоді, коли мозок людини був достатньо розвинений, щоб користуватися мовою” (Ж. Вандрісс).

„Мова існує лише постільки, поскільки є суспільство, і людські спільноти не могли б існувати без мови” (А. Мейє).

7. Зіставте поняття *мова* і *мовлення*, заповнивши таблицю.

МОВА	МОВЛЕННЯ

8. ► Висловіть свою думку про співвідношення мови і мовлення, проаналізувавши висловлювання видатних мовознавців.

„Мова як маса всього створеного мовленням не те саме, що саме мовлення в устах народу” (В. Гумбольдт).

З огляду на складність і багатовимірність мови як явища Ф. де Соссюр у своїй лінгвістичній концепції використовував терміни *langage* „мовна діяльність”, яка охоплює все, що стосується феномену мови, *langue* „мова”, яка є головним, але все ж елементом мовної діяльності, і *parole* „мовлення”:

„Поняття мови не збігається з поняттям мовної діяльності взагалі; мова – тільки частина – правда, найважливіша частина – мовної діяльності. Вона є

соціальним продуктом...”

„Вивчення мовної діяльності розпадається на дві частини: одна з них, основна, має своїм предметом мову, тобто явище соціальне за сутністю й незалежне від індивіда... інша – другорядна, має предметом індивідуальний бік мовленнєвої діяльності, тобто мовлення, включаючи говоріння. Обидва ці предмети тісно пов'язані між собою і один одного взаємопередбачають: мова необхідна, щоб мовлення було зрозуміле і справляло всю свою дію, відповідно мовлення необхідне для того, щоб установилася мова; історично факт мовлення завжди передує мові”.

„Мова – це скарб, який відкладається практикою мовлення в усіх, хто належить до одного суспільного колективу, це граматична система, що потенційно існує в кожному мозку або, краще сказати, у мозках цілої сукупності індивідів, бо мова не існує повністю в жодному з них, вона існує повною мірою лише в колективі”.

Проблемні питання

1. Чому вважається, що мова є продуктом суспільства, а не окремого індивідуума?
2. Чому Ф. де Соссюр мову порівняв із шахами?
3. Поясніть значення представлених графічних знаків. У якій сфері вони використовуються? У чому їхні переваги перед звичайними словесними позначеннями?

§ № % @ & ≈ > \$ ♀ ♂ ♪ ♠ ♣ ♥ ♦

4. В антракті театральної вистави на кріслі лежить програмка. Що це значить? Якщо та ж програмка залишилась лежати на кріслі й після закінчення вистави, у пустому залі. Чи можна тепер вважати її знаком?
5. Чи є знаками: а) номерок на верхній одяг, який здається в гардероб; б) сережка у вусі; в) авторучка в нагрудній кишені піджака; г) тенісна ракетка, яку видно із сумки; д) марка на поштовому конверті; е) навскісний хрест із дощок, прибитий на вікнах будинку.
6. Уявіть ситуацію: ви проводжаєте когось на вокзалі. Той, кого проводжаєте, уже у вагоні, від вас його відділяє звуконепроникне скло, а до відправлення поїзда залишається ще 10 хв. Опишіть основні, найбільш характерні типи жестів, які використовуються в цій ситуації: «Я сумуватиму», «Подзвони мені», «Напиши, як доїхав», «Залишилось десять хвилин» і т.ін. Яка інформація може (а яка – не може) передаватися таким чином?
7. Відповідно до правил етикету, якщо зустрічаються дві людини однієї статі, то першою вітається молодша (за віком, званням тощо). Це зрозуміло: так вона демонструє своє залежне становище, нижчий соціальний статус. Але, за тими ж таки правилами, руку першою подає старша. Чому?
8. Нижче представлений опис деяких жестів спробуйте визначте їхню семантику й умови, у яких вони використовуються, а також доберіть до кожного вербальний відповідник:

- Дивлячись на адресата, той, хто жестикулює, швидко закриває і відкриває одне око.
- Той, хто жестикулює, приставляє розпрямлений вказівний палець під кутом до виска, а інші пальці при цьому зігнуті, і робить 1-2 повороти кистю. Очі того, хто жестикулює, трохи розширюються.
- Той, хто жестикулює, енергійно тре долоні одна об одну. Можливий радісний і дещо хижий вираз обличчя: щелепа злегка висунута, рот розтягнутий у перебільшеній усмішці або злегка оскалений, очі трохи розширені.
- Рука спрямована до адресата розкритою долонею, пальцями вгору. Злегка розгинаючи руку, той, хто жестикулює, здійснює нею рух у бік адресата ніби зупиняючи його. При експресивному виконанні жест може повторюватися кілька разів й обома руками.
- Той, хто жестикулює, стоїть обличчям до адресата і, з викликом чи погрозою дивлячись на нього, швидким та енергійним рухом упирає кулаки чи долоні в боки; лікті при цьому відведені в сторони чи трохи назад, корпус спрямований у напрямку до адресата, ноги широко розставлені.

9. Знайдіть вербальні відповідники невербальним знакам у зазначених семіотичних ситуаціях. Чому тут варто надати перевагу цим знакам, а не словам?

- Студенти встають, коли викладач заходить в аудиторію (але не встають, коли той же викладач заходить в аудиторію після перерви).
- Відвідувач, сидячи в приймальні, час від часу покашлює.
- Людина, виходячи з кімнати, з розмаху стукає дверима, щоб це почули люди, які залишилися в приміщенні.
- Автомобіль, який стоїть біля під'їзду, тривало сигналізує.
- Учень на уроці піднімає руку.
- На людині, яка щось робить на проїжджій частині, поверх одягу є яскраво-оранжевий жилет.
- Перед телепередачею з екрану звучить та сама музична «заставка».
- У кінофільмі про війну з вікна будинку висувається білий прапор.
- Перед відправленням поїзда машиніст дає гудок.
- Суддя на футбольному матчі показує гравцю картку жовтого кольору.

10. Назвіть пальці на руці. Чи всі назви однаково швидко спадали на думку? З чим це пов'язано? А тепер пригадайте назви пальців на нозі. Який можна зробити з цього висновок? Як це узгоджується з номінативною функцією мови?

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що таке мовознавство?

2. Які завдання мовознавчої науки?
3. У чому основні відмінності загального й часткового мовознавства?
4. Що таке прикладна лінгвістика і яке її завдання?
5. Як мовознавство пов'язане з іншими науками?
6. Назвіть основні підходи й дослідні методи мовознавства.
7. Який лінгвістичний метод вважають найдавнішим і основним у вивченні мови?
8. Чим відрізняється порівняльно-історичний метод від зіставного?
9. Чому мовознавці користуються різними методами в дослідженні мовного матеріалу? Від чого залежить використання того чи іншого методу дослідником?
10. З появою якого методу мовознавство виокремилося як наука?
11. Назвіть основні засоби спілкування.
12. Чи є зв'язки між вербальними і невербальними засобами спілкування? Якщо є, у чому вони виявляються?
13. Чому мова – явище суспільне, а не психічне чи біологічне?
14. Назвіть основні функції мови.
15. У чому перевага звукової мови над іншими засобами спілкування?
16. Що Ви розумієте під об'єктивними і суб'єктивними факторами в мові? У чому виражається їхня взаємодія?
17. Чи передається мова спадково?
18. Як і чим розрізняються мова і мовлення? Спробуйте сформулювати, яку користь для науки і для практики дає розрізнення мови і мовлення.
19. У яких відношеннях знаходяться мова і мислення? Розкрийте проблему впливу мислення на мову і мови на мислення.
20. Що Ви розумієте під територіальною і соціальною диференціацією мови?
21. Доведіть, що мова – явище суспільне.

Тестові завдання

1. Засновником сучасного мовознавства вважають:

- А) Олександра Потебню;
- Б) Фердинанда де Соссюра;
- В) Вільгельма фон Гумбольдта.

2. Автором першої граматики латинської мови був:

- А) Платон;
- Б) Варрон;
- В) Паніні.

3. Початок розвитку мовознавства як науки пов'язують із виникненням методу:

- А) описового;
- Б) зіставного;
- В) порівняльно-історичного.

4. Мову вважають явищем:

- А) психічним;
- Б) суспільним;
- В) біологічним.

5. Представником психологічного напрямку в мовознавстві був:

- А) Фердинанд де Соссюр;
- Б) Олександр Потебня;
- В) Шарль Баллі.

6. Основною функцією мови є:

- А) номінативна;
- Б) комунікативна;
- В) емотивна.

7. Система одиниць спілкування і правил їх функціонування – це:

- А) мовлення;
- Б) мислення;
- В) мова.

8. Засіб спілкування в конкретному застосуванні – це:

- А) мова;
- Б) мовлення;
- В) мислення.

9. Пізнавальну функцію мови ще називають:

- А) когнітивною;
- Б) акумулятивною;
- В) метамовною.

10. Відомі мовознавці Р. Раск, Ф. Бопп, Я. Грімм, О. Востоков є основоположниками:

- А) зіставного методу;
- Б) порівняльно-історичного методу;
- В) структурного методу.

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. З історії розвитку мовознавства.
2. Зародження й розвиток описового мовознавства.
3. ► Зародження й розвиток порівняльно-історичного мовознавства.
4. ► Розвиток вітчизняного й зарубіжного мовознавства в ХХ ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 5-21.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 11-13, 80-94.
3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – С. 5-14.
4. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 5-44.
5. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С. 8-19, 36-64.
7. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 7-39.
8. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 4-13.
9. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 3-14.

ТЕМА: ПОХОДЖЕННЯ МОВИ. БАГАТСТВО МОВ СВІТУ. КЛАСИФІКАЦІЇ МОВ

Первісної мови не можна знайти ні в історії, ні в переказах, ні в граматиках.

Шарль де Бросс

Відберіть у народу все – і він усе може повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше не створить її; нову Батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи; вмерла мова в устах народу – вмер і народ.

К. Ушинський

Різноманітність мов змушує людство йти до істини різними шляхами, освітлюючи її з різних поглядів, а це є запорукою якнайповнішого осягнення істини.

В. Богородицький

1. Походження мови (теорії).
2. Багатство мов світу. Найпоширеніші мови. Живі і мертві мови.
3. Штучні мови. Есперанто. Волапюк.
4. Класифікації мов:
 - а) генеалогічна (індоєвропейська мовна сім'я);
 - б) типологічна.
5. Основні процеси розвитку мов.

Основні терміни: *суперстрат, субстрат, адстрат, інтеграція, диференціація мови, есперанто, аглютинативні, кореневі (ізолюючі), флективні, полісинтетичні (інкорпоруєчі) мови, аналітичні мови, синтетичні мови, слов'янські мови, теорія тесей, теорія фюсей, волапюк, генеалогічна класифікація мов, типологічна класифікація мов.*

Стисло про головне

1. Коли і як з'явилася мова, якою вона була на початку свого існування? Ці питання цікавлять філософів і лінгвістів із найдавніших часів, хоча загальноприйнятої відповіді на них немає до сьогодні.

Розглядаючи питання походження мови, слід чітко усвідомити, що в його межах виділяють дві окремі проблеми: 1) походження мови взагалі; 2) походження окремих мов.

Існує багато гіпотез щодо походження людської мови.

В античні часи (5-4 ст. до н.е.) існувало два протилежні погляди на виникнення мови. Представники школи Платона (*теорія фюсей* від грец. *phusei* – від природи) обстоювали природне походження мови, вони вважали, що назви даються предметам не довільно, а відповідно до їх природи. Представники школи Демокріта (*теорія тесей* від грец. *thesei* – за встановленням) схилилися до думки, що мова виникла штучним шляхом і назви

не пов'язані з природою речей, адже жоден предмет не потребує назви, вони потрібні людям, щоб передавати думки іншим, тому встановлюються за домовленістю.

Упродовж розвитку мовознавчої науки з'явилася низка інших гіпотез:

Звуконаслідувальна гіпотеза, згідно з якою мова виникла шляхом наслідування первісною людиною звуків природи: спочатку так створювалися слова, а далі – і мова. Недоліки: слів, утворених шляхом звуконаслідування небагато, у різних мовах вони звучать по-різному; крім того, виходить, що мова виникла випадково, а не за необхідністю, а отже, існування суспільства для її виникнення не обов'язкове.

Цю теорію започаткували ще в античні часи (Демокрит, Платон), пізніше її підтримали Г. Лейбніц, В. Гумбольдт.

Вигукова теорія. Суть: людська мова з'явилась на основі мимовільних вигуків первісних людей під впливом певних почуттів та емоцій (болю, гніву, радості тощо): *ой – ойкати*. Недоліки: згідно з цією теорією мова виникла випадково; вигуки, які виражають почуття в різних мовах звучать по-різному; експресивна (вираження почуттів) – не найважливіша функція мови.

Започаткували теорію епікурейці Давньої Греції (4-3 ст. до н.е.), пізніше її обстоювали Ж.-Ж. Руссо, Ч. Дарвін, О. Потебня.

Теорія трудових вигуків. Суть: мова виникла на основі мимовільних вигуків, які супроводжували колективну діяльність первісної людини, щоб створити єдиний ритм, організувати її і таким чином полегшити. Поступово ці вигуки перетворилися на символи трудових процесів. Недоліки: причина появи мови – не потреба в спілкуванні, а потреба полегшити працю. Таке розуміння мови є біологічним, адже інстинктивний вигук, хоч і пов'язаний із працею – біологічний, а не соціальний факт.

Висунув теорію французький учений Людвіг Нуаре (1829-1889), підтримував німецький учений К. Бюхер (1837-1930).

Гіпотеза жестів, згідно з якою спочатку виникла мова жестів, а пізніше на її основі – звукова мова. Підтвердженням цієї гіпотези є існування жестів у наш час. Цією мовою користуються багато племен (зазвичай тоді, коли заборонено говорити або під час спілкування різномовних племен, зокрема, вдови австралійського племені варрамунга цілий рік повинні мовчати, тому спілкуються за допомогою рухів пальців і ліктів). Недоліки: жести – це допоміжний засіб спілкування, який супроводжує звукову мову.

Висунув гіпотезу рос. мовознавець Микола Марр, підтримували В. Вундт, В. Іванов.

Ономатопоетична, або звукосимволічна, гіпотеза. Суть: між почуттями й емоціями людини і звуками існує прямий зв'язок, тобто „приємні” на слух звуки і, відповідно, слова позначають щось приємне, а неприємні на слух слова – неприємні поняття. Критики цієї теорії зауважують, що „приємні” звуки часто позначають неприємні поняття, хоча загалом звукосимволізм відіграв велику роль у виникненні мови.

Представниками цієї теорії були Г. Лейбніц, В. Гумбольдт, Я. Грімм, О. Потебня.

Теорія соціального договору. Суть: люди, відчувши потребу в спілкуванні, домовлялися, як назвати різні предмети, явища, процеси. Проте щоб про щось домовитися потрібно вже володіти мовою.

Основоположник теорії – Діодор Сицилійський, послідовники – Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт.

Гіпотеза походження мови Ф. Енгельса. Свою гіпотезу, яка базувалася на вченні Ч. Дарвіна, він виклав у дослідженні „Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину”. Ф. Енгельс вважав, що праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності. Недоліки: теорія не дає відповіді на низку питань: як нечленороздільні звуки стали членороздільними? Чому за всю історію людства цей експеримент жодного разу не повторився?

Російський академік Ю. Овчинников вважає, що в людини, на відміну від приматів, є ген мови, а отже, ми походимо не від мавпи. Жодну мавпу навчити говорити неможливо.

Тому багато вчених є прихильниками **божественного** чи **інопланетного (космічного)** походження мови. Відповідно до цієї гіпотези Бог наділив людину механізмом мови, який надалі розвивався і пристосовувався до потреб людини, тобто „Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів” (Григорій Нісський (IV ст. н.е.).

Про те, що проблема походження мови остаточно не вирішена, свідчить поява все нових і нових гіпотез. До таких належать:

гіпотеза ігор, висунута американськими ученими (суть: мова народилася з гри: людина моделювала дійсність, замінюючи в грі реальні речі звуковими заміниками, які згодом стали елементами мови) та **контактна гіпотеза** Василя Абаєва (суть: у межах племені люди розуміли один одного й без мови, мова з’явилася внаслідок контактування племен; розрізнення свого-чужого призводило до появи назв відповідних речей).

Крім проблеми **як** виникла мова, не менш важливим залишається питання **де** виникла мова? Відповідь на це питання намагаються дати прихильники гіпотези моногенезу і гіпотези полігенезу.

Відповідно до гіпотези моногенезу (гр. monos – один, genesis – походження) всі мови світу утворилися від однієї. Ця теорія пов’язана з біблійним ученням, одним із перших її почав розробляти італійський учений Альфредо Тромбетті (1866-1929), її прихильниками є Моріс Сводеш, В. Іванов, О. Леонт’єв, О. Мельничук, сучасний український учений Юрій Мосенкіс. Представники теорії полігенезу вважають, що людина (а відповідно й мова) виникла водночас у кількох центрах. Цей погляд вважають менш імовірним.

2. Кожна мова протягом своєї історії постійно розвивається, змінюється, вона може розпастися на кілька мов або припинити своє існування. Якщо мова виходить з повсякденного вжитку, її розвиток зупиняється й вона стає мертвою. До мертвих мов належать: латинська, старослов’янська, санскрит, готська та ін. Ці мови збереглися лише в писемному вигляді, тому ми знаємо про них, хоч вони й перестали бути засобом спілкування між людьми.

3. Галузь мовознавства, яка вивчає міжнародні мови як засіб міжмовної комунікації називається інтерлінгвістика. Об’єктом її дослідження є штучні

мови як з погляду історії й систематизації усіх лінгвопроектів, так і з погляду використання штучних мов як засобу спілкування.

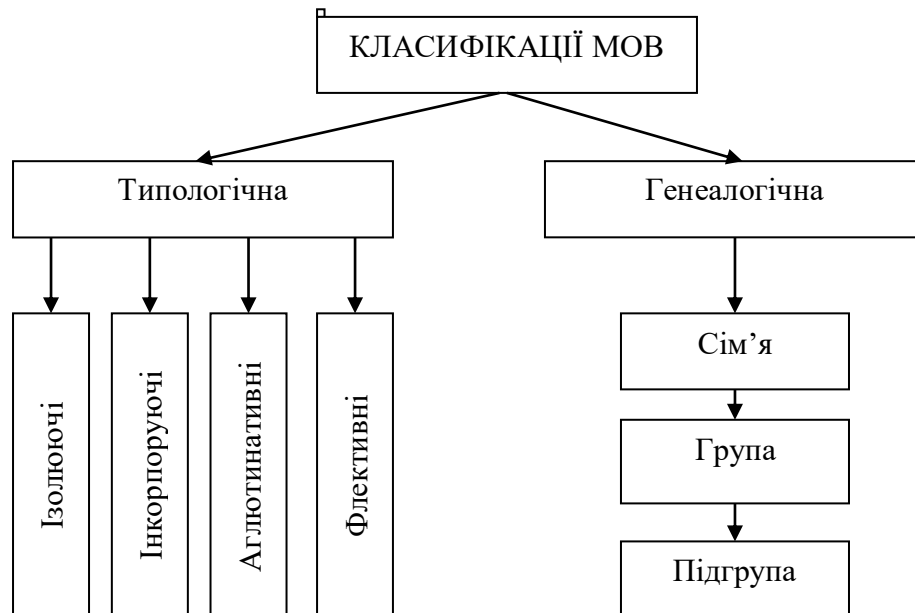
Найпоширенішою серед усіх штучних мов є есперанто. Її створив у 1887 р. польський лікар Людвік Замменгоф. Назва утворилася від лат. *esperari* „сподіватися”. Граматика есперанто надзвичайно проста, її можна вивчити за кілька годин: 16 правил без винятків, лише 11 закінчень і декілька суфіксів (усі іменники закінчуються на -o, а прикметники – на -a), два відмінки (основний і знахідний), два числа, а родів немає. Цією мовою видають понад 100 періодичних видань, ведуть мовлення кілька радіостанцій, на есперанто існує значна кількість оригінальної і перекладної літератури (зокрема перекладено твори Т. Шевченка).

Зауважимо, що штучні мови мають цінність як допоміжний, порівняно нескладний спосіб порозумітися носіям різних мов. Проте замінити природних мов вони не можуть.

4. У світі існує багато мов, тому проблема їх групування одна з найскладніших у мовознавстві.

Усі мови мають свої особливості, але серед цього розмаїття виділяються групи мов, які об'єднуються певними спільними рисами: структурно-типологічною подібністю, спорідненістю, поширеністю, територіальною ознакою тощо.

У сучасному мовознавстві найчастіше послуговуються двома типами класифікації – генеалогічною та типологічною.

Генеалогічна класифікація була створена в XIX ст. на основі досліджень Ф. Боппа, Я. Грімма, Р.-К. Раска, О. Востокова, хоча вперше найповніше її обґрунтував у своїх працях А. Шлейхер.

Генеалогічна класифікація передбачає групування мов за спорідненістю, тобто на основі спільного походження від якоїсь прамови. За цією класифікацією всі мови поділяються на мовні сім'ї – сукупність мов, які мають спільного предка – мову-основу. За ступенем спорідненості мовні сім'ї

поділяються на групи, а ті – на підгрупи. Хоча такий поділ необов'язковий: інколи в окремі сім'ї виділяються мови (японська, корейська).

У світі є близько 200 мовних сімей, кожна з яких включає від однієї до кількох сотень мов. Найбільш поширені такі мовні сім'ї: індоєвропейська, китайсько-тибетська, семіто-хамітська, австронезійська, тюркська, угро-фіннська, нігеро-кардофанська.

Найпоширенішою є індоєвропейська мовна сім'я. До її складу входить понад 150 мов, якими розмовляє майже половина людства (47 %). Індоєвропейська мовна сім'я поділяється на такі групи мов: індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, вірменська, албанська, анатолійська, тохарська.

В індоєвропейській мовній сім'ї українська мова належить до слов'янської групи і разом з білоруською та російською мовами утворює східнослов'янську підгрупу. До західної підгрупи належать: польська, чеська, словацька, лужицька, мертва полабська; до південної: сербська, хорватська, словенська, болгарська, чорногорська, боснійська, македонська. Зауважимо, що значна частина вчених вважає, що сьогодні традиційний тричленний поділ поділ слов'янських мов як суто географічний, за кордонами державними, а не мовними, повинен бути переглянутий з урахуванням власне лінгвістичних чинників.

Основи *типологічної класифікації* розробили німецькі вчені Фрідріх і Август Шлегелі. У праці „Про мову і мудрість індійців” (1808) Ф. Шлегель виділив дві групи мов – флективні і нефлективні. Остаточо доопрацював класифікацію В. Гумбольдт, виділивши чотири типи мов. У такому вигляді класифікацією користуються й сьогодні.

Отже, **типологічна класифікація** – це групування мов за особливостями їх структури незалежно від спорідненості, тобто мови об'єднуються на основі подібності не в самому мовному матеріалі, а в принципах його організації.

Як уже зазначалося, за цією класифікацією усі мови поділяються на чотири типи:

Ізолюючі, або кореневі, або аморфні – мови, які не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів. Напр., кит.: *жень* (людина), *наньжень* (чоловік), *нюйжень* (жінка), *хейжень* (чорний+людина=негр), *гуньжень* (робота+людина=робітник), *шаньжень* (торгівля+людина=торговець), *цзюньжень* (військова справа+людина=військовий). У корневих мовах слова не розпадаються на морфеми. До цього типу мов належать китайська, в'єтнамська, бірманська.

Аглютинативні (від лат. *agglutinatio* – склеювання) – мови, у яких граматичні значення виражаються за допомогою спеціальних афіксів-приклеюк. В аглютинативних мовах корінь завжди залишається незмінним. У називному відмінку він вживається в чистому вигляді, щоб передати інше граматичне значення, наприклад, непрямих відмінків, додаються афікси. Вони відносно самостійні, чітко відмежовуються один від одного і передають, як правило, тільки одне граматичне значення. Наприклад, у турецькій мові афікс -*лар* вказує на множину, афікс -*да* передає значення місцевого відмінка. Слово

даш позначає „камінь”, *дашлар* – „камені”, *дашда* – „на камені”, *дашларда* – „на каменях”. До аглютинативних мов належать тюркські, фінно-угорські, японська мова тощо.

Наступний тип – **флексивні** – це мови, у яких граматичні значення виражаються переважно за допомогою флексії. У таких мовах змінний корінь, афікси не самостійні, часто вони зливаються з коренем (напр., у слові *козацький* важко провести межу між коренем і суфіксом, оскільки у звуці **ц'** злилися кінцевий приголосний кореня **к** (козак) і початковий приголосний суфікса **-ськ**). Закінчення у флексивних мовах багатозначне, напр., у слові *студентка* закінчення *-а* має такі значення: жіночий рід, називний відмінок, однина. До флексивних мов належать індоєвропейські.

Залежно від способів вираження граматичних значень флексивні мови поділяють на дві підгрупи: а) синтетичні мови, у яких лексичне і граматичні значення виражаються одним словом (напр., слов'янські, литовська, німецька, латинська); б) аналітичні мови, у яких граматичні значення виражаються за допомогою службових слів (всі романські, англійська, зі слов'янських – болгарська).

Інкорпоруючі (від лат. *incorporatio* „включення до складу”), **або полісинтетичні** (від гр. *polys* „багато” і *synthesis* „поєднання”) – це мови, у яких функціонують складні комплекси – слова-речення, які складаються з аморфних слів-основ. Наприклад, слово-речення з чукотської, яка є класичною інкорпоруючою мовою: *ти-мейни-левти-пигти-ркин* означає „я великий голова роздування дію”, тобто „у мене дуже болить голова”. До інкорпоруючих мов належать: чукотська, коряцька, більшість мов корінного населення Америки.

Насамкінець зауважимо: чистих типів мов не існує (наприклад, у флексивній українській мові є риси аглютинативності (*вмивати-ся*) та ізольованості (*Вдома завжди затишно*). Крім того, упродовж історичного розвитку мова може змінювати свій тип, напр., англійська і болгарська мови раніше були синтетичними, а стали аналітичними.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. З представленого списку вибрати мертві мови.

Ретороманська, латинська, урду, санскрит, вандальська, перська, скіфська, полабська, сербська, прусська, датська, фінікійська, половецька, калмицька, галльська, словацька, фіннська, давньогрецька.

6. Спираючись на генеалогічну класифікацію мов, заповніть таблицю назвами сімей мов, враховуючи типові території їх розповсюдження. Вписати назви сімей у стовпчик зліва.

Назва сімей мов	Територія поширення
-----------------	---------------------

1.	Близький Схід, Єгипет
2.	Туреччина, Узбекистан, Азербайджан
3.	Україна, Литва, Англія, Італія, Індія, Іран
4.	Естонія, Угорщина
5.	Китай

Варіанти відповідей: *семіто-хамітська, індоєвропейська, угро-фінська, китайсько-тибетська, тюркська.*

7. Розподіліть на групи індоєвропейські мови:

Англійська, чеська, санскрит, французька, латинська, таджицька, румунська, литовська, грецька, чеська, вірменська, ірландська, польська, гінді, шотландська, албанська, ісландська, лужицька, шведська, німецька, афганська, бретонська, циганська, португальська, македонська.

8. На основі типологічної класифікації мов установіть співвідношення між типами мов та їх ознаками.

Типи мов	Ознаки	Відповіді (вписати відповідну літеру)
1. Флективні	А. Корені поєднані в складні комплекси – слова-речення	1. –
2. Аглютинативні	Б. Провідна роль належить формальним ознакам	2. –
3. Інкорпоруючі	В. Не мають афіксів	3. –
4. Ізолюючі	Г. Мають афікси-приклеїки	4. –

9. Визначити, зразки яких типів мов ілюструють подані приклади. У чому полягає специфіка кожного з цих типів.

Кит.: *жень (людина), наньжень (чоловік), нюйжень (жінка), хейжень (чорний + людина = негр), гуньжень (робота + людина = робітник), шаньжень (торгівля + людина = торговець), цзюньжень (військова справа + людина = військовий).*

Укр.: *сестра читає твір подруги; сестра читає твір подрузі; сестрі читає твір подруга.*

Азерб.: *ат (кінь), атлар (коні), атда (на коні), атларда (на конях).*

Чукот.: *ти-копра-нтиват-иркин (ставлю сітку, де ти-нтиват-иркин „ставлю”, копре-н „сітка”).*

10. Підготуйтеся до дискусії на тему „Походження мови”. Обрати теорію походження мови, яку Ви аргументовано обстоюватимете.

Проблемні питання

1. У чому різниця між походженням мови загалом і походженням конкретної мови?
2. Чому не можна точно встановити кількість мов?
3. Прокоментуйте висловлювання:

„Створити мову неможливо, бо її творить народ; філологи тільки відкривають її закони й приводять у систему, а письменники тільки творять нею відповідно до цих законів” (В. Белінський).

„Тільки ставши мертвими, мови стають безсмертними” (А. Рівароль).

4. ► Розповідаючи про граматичне значення, яке виражає слово в складі висловлення, американський мовознавець Е. Сепір (1884 –1939) зауважив: *„У латинському реченні кожен член впевнено каже про себе, англійське ж слово потребує послуг своїх співтоваришів”*. Що мав на увазі вчений? Які послуги надає слово у висловлюванні іншим словам? Та ширше: про які два типи мов йдеться?

5. ► Порівняти наведений нижче уривок тексту сучасною болгарською мовою та його переклад українською. Які висновки про граматичну будову болгарської мови можна зробіть на підставі навіть побіжних спостережень?

Решението на проблемата, дадено от Лесинг, не задоволява днес в много отношения. Налучкал по интуиция някои верни принципи на поетическия стил, особено на епическото изображение, и съгласил ги само външно със своята основна идея за езика, той съвсем не докосва онези страни на последния, които днес ни се струват съществени (М. Арнаудов. Психология на литературното творчество).

Вирішення проблеми, дане Лессінгом, не задовольняє сьогодні в багатьох смислах. Віднайшовши інтуїтивно деякі правильні принципи поетичного стилю, особливо епічного зображення, і узгодивши їх тільки зовні зі своєю основною ідеєю мови, він зовсім не торкнувся тих сторін останньої, які сьогодні нам здаються суттєвими.

6. ► Існують лінгвістичні універсалії – закономірності, притаманні всім мовам світу (або абсолютній їх більшості). Приклади універсалій зі сфери граматики: «у всіх мовах існує склад, який складається з приголосного й голосного звуків»; «у всіх мовах є займенники, які мають принаймні три особи й два числа»; «нормальним для всіх мов є порядок, при якому умовна підрядна передує головній частині» тощо. Що, на Вашу думку, є основою для таких універсалій?

7. Пояснити, чому Латинська Америка називається Латинською. Які мови найпоширеніші на цьому континенті?

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Коли і за яких умов відбувається розчленування проблеми походження мови на питання про виникнення мови взагалі і питання про походження окремих мов?
2. Чому питання про походження мови не може бути вирішене тільки лінгвістами?
3. Які теорії походження мови Ви знаєте? Розкрийте їх суть.

4. З якою метою створювалися штучні мови? У чому їх переваги й недоліки?
5. На основі якого методу створюється генеалогічна класифікація? Поясніть принципи побудови генеалогічної класифікації мов.
6. За якими критеріями визначається спорідненість мов?
7. Розкрийте значення термінів “сім’я мов,” “група мов,” “підгрупа мов.”
8. Які мовні сім’ї Ви можете назвати?
9. Охарактеризуйте групи мов індоевропейської сім’ї.
10. У чому сутність типологічної класифікації мов?
11. Які групи мов виділяють за типологічною класифікацією? Охарактеризуйте їх.
12. Чим відрізняються флективні мови від аглютинативних?
13. Чим відрізняється типологічна класифікація мов від генеалогічної?
14. Назвіть основні процеси розвитку мов.
15. Які причини мовних змін є зовнішніми?
16. Назвіть причини внутрішніх мовних змін.
17. Що є результатом мовних контактів?

Тестові завдання

1. Відповідно до теорії фюсей:

- А) назви предметам даються не довільно, а відповідно до їх природи;
- Б) назви зовсім не пов’язані з природою речей;
- В) мова виникла шляхом наслідування людиною звуків природи.

2. До мертвих мов належать:

- А) старослов’янська, латинська;
- Б) давньоруська, литовська;
- В) пруська, лужицька.

3. Автором штучної мови есперанто був:

- А) Фердинанд де Соссюр;
- Б) А. Шлейхер;
- В) Л. Замменгоф.

4. Генеалогічна класифікація – це вивчення й групування мов світу на основі:

- А) подібності й відмінності будови мов, незалежно від спорідненості їх походження;
- Б) кількості мовців;
- В) на основі спільного походження від якоїсь прамови.

5. До південнослов’янських мов належать:

- А) українська, російська, білоруська;
- Б) чеська, словацька, польська, кашубська, полабська, лужицька, поморські діалекти;
- В) болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська.

6. На сьогодні за типологічною класифікацією виділяють такі типи мов:

- А) аглютинативні, синтетичні, аналітичні;
- Б) кореневі, флективні, аглютинативні, полісинтетичні;
- В) ізолюючі, аглютинативні, нефлективні, флективні.

7. Завершив розробку типологічної класифікації:

- А) А. Шлегель;
- Б) Ф. Шлегель;
- В) В. Гумбольдт.

8. До аглютинативних мов належать:

- А) слов'янські;
- Б) тюркські;
- В) мови корінного населення Північної Америки.

9. Елементи переможеної прийдшої мови народу-завойовника в мові-переможниці місцевого населення – це:

- А) субстрат;
- Б) суперстрат;
- В) адстрат.

10. Процес, за якого з декількох мов утворюється одна, називається:

- А) інтеграція;
- Б) диференціація;
- В) конвергенція.

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. Місце і роль мови в житті суспільства.
2. Невербальні засоби спілкування.
3. Проблема походження мови.
4. ► Проблеми класифікацій мов світу.
5. ► Мовна картина світу.
6. Мови індоєвропейської сім'ї на лінгвістичній карті світу.
7. Місце української мови серед інших мов світу.
8. ► Про походження української мови.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 22-32, 39-46.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997.– С. 12-18, 44-48, 73-79, 99-119.
3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
4. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 211-214, 235-291.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 147-174.
7. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства.–К., 2006.– С.70-109.
8. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 39-102, 321-333.
9. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 18-21, 58-62.
10. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 14-25.

ТЕМА: СИСТЕМА І СТРУКТУРА МОВИ

Світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який мусить бути організований нашою свідомістю, а це значить в основному мовною системою, що зберігається в нашій свідомості.

І. Білодід

Мова – це система знаків, що виражають ідею.

Ф. де Соссюр

1. Поняття про систему та структуру мови.
2. Знаковий характер мови. Поняття лінгвістичного знака.
3. Рівні мови. Взаємодія мовних рівнів.
4. Структурні зв'язки між елементами мовної системи.
5. Галузі та розділи мовознавства.

Основні терміни: *система мови, структура мови, мовний знак, мовний рівень, фонема, морфема, слово, словосполучення, речення, семіотика, фонетика, лексикологія, граматики, морфеміка, морфологія, синтаксис, акцентологія, фонологія, словотвір (дериватологія), етимологія, ономастика, фразеологія, стилістика, лексикографія, діалектологія, історія мови, орфографія, орфоенія, графіка, пунктуація.*

Стисло про головне

1. Мова не є хаотичним нагромадженням її одиниць, це не просто реєстр фонем, морфем, лексем, синтаксичних конструкцій. Мова – це складний багаторівневий механізм, єдине ціле, система.

Система мови – це сукупність пов'язаних між собою в певний спосіб елементів, що утворюють внутрішньо організоване єдине ціле. У кожній мові своя відмінна система, тому що в кожній мові наявні свої елементи, які пов'язуються за внутрішніми законами певної мови. Система мови, незалежно від її природи, є імперативною. Вона диктує правила, закони, за якими функціонують її елементи.

За своїм складом системи бувають **однорідні (гомогенні)** і **неоднорідні (гетерогенні)**. Загалом мова є неоднорідною системою: вона складається з багатьох систем, кожна з яких базується на певних відношеннях: ці системи не ізольовані одна від одної, кожна з них мислиться у взаємозв'язках з іншими системами (слово є елементом і лексичної, і граматичної систем).

За кількістю елементів системи бувають **закриті** (з точно визначеною кількістю елементів) і **відкриті** (з довільною кількістю елементів). Загалом мова – це відкрита система, адже з її складу можна і вилучати елементи, і додавати нові (наприклад, архаїзми і неологізми).

Зауважимо, що мова загалом строго впорядкована, це надає їй системного характеру, але інколи допускається використання несистемних елементів (напр., винятки з правил).

Водночас мова може розглядатися як такий цілісний об'єкт, який розчленовується на певні елементи, тобто має свою будову, свою структуру.

Структура мови – будова мови, яка становить взаємозв'язок усіх її елементів. Під структурою розуміють спосіб організації системи, її внутрішню будову (внутрішню організацію єдиного цілого).

Отже, система мови мислиться як сукупність пов'язаних елементів, хоча й разом з тим мова може розглядатися як такий цілісний об'єкт, який розчленовується на певні елементи, тобто має свою будову, свою структуру.

СИСТЕМА МОВИ РІВНЕВА ОРГАНІЗАЦІЯ МОВИ

5. Елементи мовної структури вивчаються відповідними галузями мовознавства (тут простежується співвідносність із мовними рівнями, хоча мовних рівнів – чотири, а галузей мовознавства, котрі їх досліджують – три).

- I. Фонетика;
- II. Лексикологія;
- III. Граматика.

Кожна галузь має розділи (залежно від того, з якого боку вивчається елемент мовної структури):

Фонетика:

- власне фонетика;
- фонологія;

- акцентологія.

Лексикологія:

- семасіологія;
- етимологія;
- ономастика;
- лексикографія.

Грамматика:

- морфеміка;
- морфологія;
- синтаксис.

Крім розділів, які входять до складу кожної з галузей, виділяють самостійні розділи, які вивчають окремі сторони мовної структури:

- словотвір (дериватологія);
- фразеологія;
- морфонологія.

Окремо від структури мови виділяють допоміжні мовознавчі дисципліни:

- стилістику;
- історію мови;
- діалектологію;
- орфографію;
- орфоепію;
- графіку;
- пунктуацію.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями. При відповіді на п'яте питання використайте запропоновану схему відповіді, доповнивши її відповідними визначеннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. ► Проаналізуйте міркування вітчизняних та зарубіжних лінгвістів про поняття „система” і „структура” мови:

„Цікаво, що Ф. де Соссюр ніколи не користувався терміном „структура”, а вживав стосовно мови та її організації лише термін „система”. Термін „структура” в мовознавчу науку ввели представники Празького лінгвістичного гуртка і позначили ним внутрішні відношення в системі мови між її складовими елементами або частинами.

...Ще й нині не досягнуто повної згоди щодо розглядуваних термінів. Одні вважають, що мова є: 1) певною сукупністю елементів, 2) певною сукупністю відношень між елементами і 3) цілісним ансамблем елементів і відношень, у зв'язку з чим можливі: 1) елементарний, 2) структурний та 3) системний

підходи до мови” (Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Видання друге, перероблене і доповнене. Київ: Око, 1996. С. 58).

„Слід визнати найбільш доцільним і відповідним слововживанню, що встановилося в мові, розрізнення термінів „система” і „структура”, при якому під системою розуміється сукупність взаємопов’язаних і взаємозумовлених елементів, які утворюють більш складну єдність, розглядувану з боку елементів – її частин, а під структурою – склад і внутрішню організацію єдиного цілого, розглядуваного з боку його цілісності. Оскільки визначувані таким чином поняття системи і структури можуть являти собою різні осмислення одного й того ж реального об’єкта, один і той же бік реального об’єкта може розглядатися і як елемент структури, і як компонент системи. Так, наприклад, приголосний ш є і елементом структури консонантизму російської мови, і компонентом системи приголосних, підмет є і елементом синтаксичної структури речення, і компонентом системи членів речення” (О. Мельничук).

б. Поміркуйте над висловлюванням:

„...Слово для людини – це такий же реальний умовний подразник, як і всі інші, спільні у нього з тваринами, але разом із тим і такий всеохоплюючий, як жодні інші, який у цьому відношенні не йде ні в яке кількісне і якісне порівняння з умовними подразниками тварин. Слово... пов’язане з усіма зовнішніми і внутрішніми подразниками... всіх їх сигналізує, всіх їх замінює і тому може викликати всі ті дії, реакції організму, які зумовлюють ці подразнення” (І. Павлов).

7. Попри те, що мовознавці розглядають мову як знакову систему, у лінгвістиці немає єдиного, загальноприйнятого розуміння мовного знака. Прокоментуйте деякі з них.

„...звуки слів є знаками для думки, саме знаками як того, що дається для мислення (тобто знаками предметів думки), так і того, що вноситься мисленням (тобто знаками відношень, які відкриваються в мисленні чи між частинами думки, чи між цілими думками)” (П. Фортунатов).

„Мова за своєю метою – насамперед знакова система; щоб повністю задовольняти цю мету, вона завжди повинна бути готова до утворення нових знаків, нових слів, нових коренів... За умови необмеженої кількості знаків це досягається тим, що всі знаки будуються з незначків, кількість яких обмежена... Такі незначки, які входять у знакову систему як частина знаків, ми називаємо фігурами; це суто операціональний термін, який уводиться тільки для зручності. Таким чином, мова організована так, що за допомогою жменьки фігур і завдяки їхнім все новим і новим розташуванням можна побудувати легіон знаків...” (Л. Єльмслев).

8. У пропонованому тексті визначте елементи різних рівнів мовної структури та показати їхню взаємодію.

*Не шукаю до тебе
Ні стежки, ні броду –
Ти у грудях моїх,
У чолі і в руках.
Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях (В. Симоненко).*

Проблемні питання

1. Чим відрізняється мовна система від інших систем?
2. Чи завжди є кількісна різниця між елементами різних рівнів мовної системи?
3. Чи є системою: а) стільці, розташовані в аудиторії; б) кожен стілець зокрема (його частини); в) люди, які їдуть у маршрутному таксі; г) пальці на руці. Аргументуйте свою відповідь.

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що Ви розумієте під поняттям “система”?
2. Чим відрізняється система від звичайного набору елементів?
3. Чим відрізняється система мови від структури мови? Чи можна провести чітку межу між цими поняттями?
4. Розкрийте сутність лінгвістичного знака. Назвіть його особливості.
5. Як Ви розумієте асиметричність мовного знака? Наведіть приклади її прояву.
6. Назвіть мовні рівні.
7. Які зі структурних елементів мови (фонема, слова, словосполучення, речення) виконують комунікативну функцію?
8. Які функції виконує кожний елемент мови?
9. Які галузі та розділи мовознавства Ви знаєте?

Тестові завдання

- 1. До обов’язкових ознак системи належать:**
 - А) множинність, організованість елементів;
 - Б) організованість, цілісність, множинність елементів;
 - В) цілісність, структурність елементів.
- 2. Наука, яка вивчає знакові системи, називається:**
 - А) семасіологія;
 - Б) семантика;
 - В) семіотика.
- 3. Мовних рівнів є:**
 - А) 3;
 - Б) 4;
 - В) 5.
- 4. Мінімальна значуща одиниця мови – це:**
 - А) фонема;
 - Б) морфема;
 - В) лексема.
- 5. Дослідження мови в часі, протягом історичного розвитку:**

- А) діяхронія;
- Б) синхронія;
- В) панхронія.

6. Галузями мовознавства є:

- А) фонетика, лексикологія, граматики;
- Б) фонетика, лексикологія, синтаксис;
- В) фонетика, морфологія, граматики.

7. Наука, яка вивчає правила написання слів:

- А) графіка;
- Б) орфоепія;
- В) орфографія.

8. Девіатологія – це друга назва:

- А) словотвору;
- Б) стилістики;
- В) морфеміки.

9. Два чи більше повнозначних слів, об'єднаних синтаксичним зв'язком становлять:

- А) висловлювання;
- Б) речення;
- В) словосполучення.

10. Розділ мовознавства, який вивчає природу, типи і функції наголосу:

- А) акцентологія;
- Б) фонологія;
- В) орфоепія.

Підготуйте доповідь або реферат. Темі рефератів:

1. ► Знаковий характер мови.
2. Структура науки про мову: основні галузі та розділи.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 47-52.
2. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 44-50.
3. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
4. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 25-34.
5. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства.– К., 2006.– С. 70-109.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 29-39.
7. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 14-16.
8. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 9-10, 29-31.

МОДУЛЬ 2. ГАЛУЗІ ТА РОЗДІЛИ МОВОЗНАВСТВА

ТЕМА: ФОНЕТИКА ЯК ГАЛУЗЬ МОВОЗНАВСТВА.

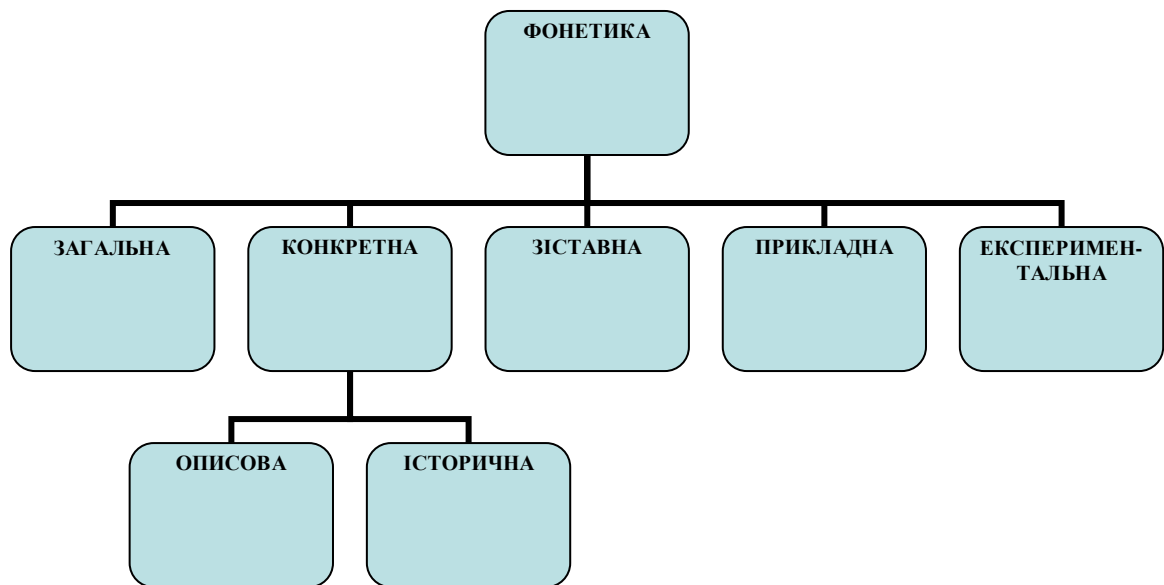
АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВИ

1. Фонетика як галузь мовознавства. Експериментальна фонетика. Поняття про фонологію.
2. Робота мовленнєвого апарата. Артикуляція звуків. Артикуляційна база. Анатомо-фізіологічний аспект вивчення звуків мови.
3. Фізичні характеристики звуків. Фізико-акустичний аспект вивчення звуків мови.
4. ► Звук і фонема. Поняття фонем, інваріанта і варіантів фонем. Функції фонем. Фонологічна система мови. Лінгвістичний аспект вивчення звуків мови.

Основні терміни: *фонетика, експериментальна фонетика, загальна фонетика, часткова (конкретна) фонетика, описова фонетика, історична фонетика, зіставна фонетика, сила звука, висота звука, тембр, обертони, резонанс, артикуляційна база, артикуляція, фази артикуляції (екскурсія, витримка, рекурсія), консонантні мови, вокалічні мови, фонема, інваріант фонем, варіант фонем, алофон, варіація, сильна позиція, слабка позиція, фонологія.*

Стисло про головне

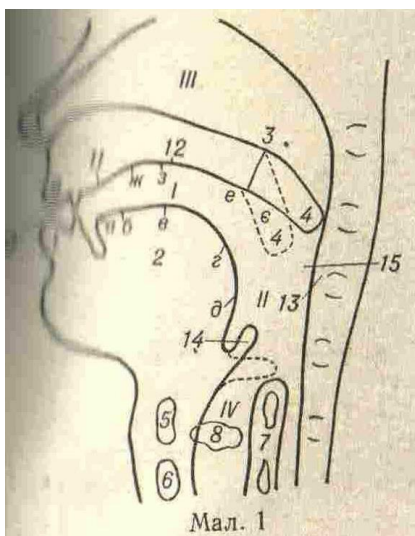
1. Звуки становлять матеріальну основу мови, її будівельний матеріал. Розділ мовознавства, який вивчає звуки мовлення, їх творення та зміни називається **фонетикою**. Фонетика вивчає не лише звуки самі по собі, а й закономірності їх сполучення, звукові процеси, що відбуваються в мовному потоці. Тобто фонетика вивчає всю звукову матерію мови, включаючи наголос, інтонацію та членування мовленнєвого потоку на відрізки. Залежно від завдань розрізняють фонетику **загальну і конкретну**. **Загальна фонетика** вивчає загальні особливості звуків, притаманні звукам усіх мов. **Конкретна фонетика** вивчає звуки певної мови або якоїсь групи мов. Залежно від того як звукові системи вивчаються в часовому плані – синхронічно чи діахронічно, розрізняють описову й історичну фонетику. **Описова фонетика** вивчає звукову систему мови та закономірності її функціонування на певному етапі розвитку мови. **Історична фонетика** вивчає закономірності формування і розвитку звукової системи мови. Як уже було зазначено, звуки – це матерія мови, тому фонетика може вивчати цю матерію експериментально. Відповідно виділяють окремий розділ – **експериментальна фонетика** – це вивчення звуків мови за допомогою спеціальних приладів у лабораторних умовах. Окремим розділом є **зіставна фонетика**. Вона виявляє спільні і відмінні риси у звукових системах та просодичних засобах двох чи більше мов. Просодичні засоби (від грец. *prosodia* – наголос) – це фонетичні засоби, які нашаровуються на звуковий потік, – наголос та інтонація.

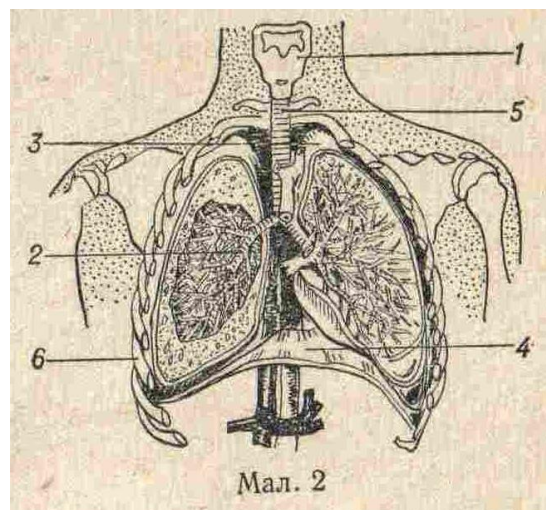
Отже, об'єктом фонетики є звукова система мови. Практична цінність фонетики виявляється в багатьох галузях, зокрема знання з фонетики необхідні при вивченні орфоєпії рідної, а особливо – іноземної мови, у практиці логопедії і сурдопедагогіки, для створення алфавітів для безписемних мов, для удосконалення графіки й орфографії.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. Назвіть частини мовного апарату людини, позначені цифрами на мал. 1, 2, і запишіть їхні назви у відповідні таблиці. Визначте, які функції вони виконують у процесі мовлення; які з них є активними, а які – пасивними.

Мал. 1

Мал. 2

Табл.1 (до мал. 1)

1.	
2.	а)

	б) в) г) д)
3.	
4.	е) є)
5.	
6.	
7.	
8.	
9.	
10.	
11.	
12.	ж) з)
13.	
14.	
15.	

Табл. 2 (до мал. 2)

1.	
2.	
3.	
4.	
5.	
6.	

6. Ознайомтеся з фрагментами робіт, присвячених висвітленню сутності поняття фонема, визначити, які основні її риси відображено в представлених уривках.

Фонема (грец. φώνημα – голос, звук) – мінімальна одиниця звукової будови мови, що служить для творення морфем, слів та їх диференціації. У науковий обіг цей термін увів Іван (Ян) Бодуен де Куртене.

„Поки ми маємо справу зі скороминучим говорінням і слуханням, нам достатньо терміна звук, яким позначається найпростіша одиниця, що викликає єдине акустико-фонетичне враження. Але якщо ми станемо на ґрунт справжньої мови, яка існує у своїй безперервності тільки психічно, тільки як світ уявлень, нам уже не буде достатньо поняття звука, і ми будемо шукати іншого терміна, що зможе позначити психічний еквівалент звука. Саме таким терміном і є термін фонема. ... Фонема – це єдиний неподільний у мовному відношенні антропоморфічний образ, що виник із цілого ряду однакових і єдиних вражень, асоційованих із акустичними й фонаційними (вимовними) уявленнями. Інакше кажучи, фонема – це єдине фонетичне уявлення, що

виникає в душі шляхом психічного злиття вражень, одержаних від вимови одного й того ж звука”.

„У кожній мові вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо кількість звуків, які в кожній даній мові об’єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їх форми, тобто служити меті людського спілкування. Ці звукові типи й мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо називати їх фонемами” (Л. Щерба).

7. Зіставте поняття *фонема* і *звук*, заповнивши таблицю.

ФОНЕМА	ЗВУК

8. Визначте кількість букв, фонем і звуків у пропозованих словах; поясніть невідповідність.

Ательє, різьбяр, волосся, пам’ять, журисться, дочекаєшся, історія, мрія.

Проблемні питання

1. З якими нелінгвістичними дисциплінами і як саме пов’язана фонетика?
2. Чому неможливо аналізувати звуки? Чи є в мові звуки? Відповідь обґрунтуйте.

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що є предметом вивчення фонетики і фонології? Яке теоретичне і практичне значення цих наук?
2. Чому звук вивчають як явище різнопланове? Назвіть аспекти вивчення звуків та коротко охарактеризуйте їх.
3. Чим визначається висота, сила, тембр звука?
4. Яка роль центральної нервової системи у творенні і сприйманні звуків?
5. Як творяться звуки мови?

6. Як творяться тони, шуми?
7. Яка роль резонатора й резонансу у творенні звуків мови?
8. Що таке обертон?
9. Які звуки називаються голосними?
10. Які звуки називаються приголосними?
11. З яких частин складається мовний апарат?
12. Які мовні органи вважаються активними, а які пасивними?
13. Що таке артикуляційна база? Назвіть фази артикуляції звуків.
14. Чим відрізняється звук мови від будь-якого іншого звука?
15. Зіставте фонему і звук. Який між ними зв'язок? Дайте визначення фонемі.
16. Хто ввів у науковий обіг поняття і термін "фонема"?
17. Чим відрізняється інваріант від варіанта фонемі?
18. Які варіанти називаються позиційними, які комбінаторними і які факультативними?
19. У яких позиціях можуть бути фонемі в словах і морфемах?
20. У чому виявляється системність фонемного складу мови?

Тестові завдання

1. Наука, яка вивчає звуки мови, називається:

- А) фономорфологія;
- Б) фонетика;
- В) фонологія.

2. Звукову сторону конкретних мов досліджує:

- А) історична фонетика;
- Б) загальна фонетика;
- В) конкретна (часткова) фонетика.

3. Фізична характеристика, яка залежить від частоти коливань за одиницю часу, називається:

- А) висота звука;
- Б) сила звука;
- В) довгота звука.

4. Робота мовних органів, спрямована на вимовляння певного звука, називається:

- А) артикуляція звука;
- Б) акцент;
- В) артикуляційна база.

5. Мінімальна одиниця звукової мови, що служить для утворення й розрізнення значущих одиниць, називається:

- А) фонема;
- Б) звук;
- В) інваріант фонемі.

6. Головним аспектом вивчення звуків як одиниць мовної системи, що в процесі спілкування виконують певні функції, є:

- А) фізико-акустичний;
- Б) лінгвістичний;

В) анатомо-фізіологічний.

7. Фонологія вивчає звуки людської мови з аспекту:

А) фізико-акустичного;

Б) анатомо-фізіологічного;

В) лінгвістичного;

Г) перцептивного.

8. Знайдіть рядок із хибними твердженнями. Фази артикуляції мають назви:

А) екскурсія, кульмінація, рекурсія;

Б) приступ, витримка, відступ;

В) старт, вимовляння, фініш.

9. Мовний апарат людини складається з:

А) двох поверхів;

Б) трьох поверхів;

В) чотирьох поверхів.

10. Фонема реалізується в інваріанті, якщо знаходиться:

А) у сильній позиції;

Б) у слабкій позиції;

В) і в сильній, і в слабкій позиції.

Підготуйте доповідь або реферат. Темі рефератів:

1. Місце і роль фонетики в структурі науки про мову.

2. Значення експериментальної фонетики в мовознавстві.

3. ► Лінгвістична природа звука.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 53-57, 87-88.

2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 19-29.

3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.

4. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.

5. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 50-60.

6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 34-42.

7. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С. 109-121, 156-164.

8. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 102-110.

9. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 24-30.

10. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 31-35, 42-48.

ТЕМА: ТРАНСКРИПЦІЯ

Стисло про головне

На відміну від орфографії, яка є загальнонародною формою письма, що склалася історично, транскрипція – найбільш штучний різновид письма, котрий використовується для спеціальних потреб.

Транскрипція (лат. *transcriptio* – переписування) – спеціально створена система письма, яку використовують для точного відтворення звукового складу слів мови незалежно від її графічних та орфографічних норм. Залежно від мети транскрипція поділяється на фонетичну й фонематичну.

Мета **фонетичної транскрипції** – максимально точно відтворити звуковий склад усного мовлення на письмі. За основу фонетичної транскрипції беруть якийсь з існуючих алфавітів. При цьому використовують тільки малі літери, а для передавання звукових відтінків, не відображених у звичайному алфавіті, додають діакритичні знаки, лігатури, букви з інших алфавітів. Цей вид транскрипції використовується в словниках іноземних мов (якщо орфографія дуже відрізняється від вимови, наприклад, англійська), у підручниках, дикції, декламації, у записах живого мовлення (підручники з фонетики, діалектологічні записи тощо). Фонетична транскрипція може бути точна (деталізована) і спрощена*.

Мета **фонематичної транскрипції** – відтворити фонемний склад слів, не беручи до уваги звукових відтінків (алофонів), у яких реалізуються фонемі. У цьому різновиді транскрипції кожна фонема незалежно від позиції (реального звучання) завжди позначається тим самим знаком. Тому фонематична транскрипція потребує значно меншої кількості знаків, ніж фонетична: кількість звукових реалізацій – варіантів і варіацій фонем – завжди перевищує кількість самих фонем у мові. В українській мові фонематична транскрипція максимально наближена до орфографічного запису.

У науковій практиці послуговуються транскрипцією на основі латинської графіки, яка була прийнята Міжнародною фонетичною асоціацією (МФА) і вперше опублікована в 1908 р.

Від транскрипції треба відрізнити транслітерацію.

Транслітерація (лат. *trans* – через і *lit(t)era* – літера) – буквене передавання слів і текстів однієї мови за допомогою графічної системи іншої мови. Наприклад, передавання українських географічних назв буквами латинського алфавіту (*Україна* – *Ukraine*).

* У посібнику представлено спрощений варіант фонетичної транскрипції, на основі якого необхідно буде виконати низку запропонованих вправ із фонетики.

ПРАВИЛА ТРАНСКРИПЦІЇ

У транскрипції **НЕМАЄ**:

А – великих літер;

, ; () – ! ? ... – розділових знаків;

Ь – м'якого знака;

я, ю, є, ї, щ – букв, які позначають два звуки

(одна графема = один звук або одна фонема, тому „я”, „ю”, „є” передаються як [йа], [йу], [йе] або [а], [у], [е], а букви „ї”, „щ” завжди позначають два звуки – [йі] та [шч]).

ГРАФІЧНІ ПОЗНАЧЕННЯ	ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ	ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ
1. Записується в дужках	– прямих	[] – квадратних
2. Паузи	-----	/ – коротка (в середині речення) // – довга (в кінці речення)
3. Цілісна вимова в межах такту	----- не треба	— ліга [не ^u треба]
4. Наголос	----- ласка	[a] – вертикальна риска після наголошеного голосного** [ла ска] В односкладових словах немає потреби ставити наголос.
5. М'якість, пом'якшення	с' – акут (скісна риска під кутом 45°) с'імка	[с'] – т.с. [с'імка]
6. Напівпом'якшення	----- а) бік , пісн'а , віл ; б) телліт , кіно , хід ; в) гіст' ; г) жінка , очі , шіст' .	[в'] – апостороф. Уживається тільки біля напівпом'якшених звуків, які є представниками завжди твердих фонем: а) <u>губних</u> ([б'], [п'], [в'], [м'], [ф']): [б'ік], [п'існ'а], [в'іл]; б) <u>задньоязикових</u> ([г'], [к'], [х']): [телл'іт], [к'іно], [х'ід]; в) <u>глоткового</u> [Г']: [г'іст']; г) <u>шиплячих</u> ([ж'], [ч'], [ш'], [ʒ']): [ж'інка], [о ч'і], [ш'іст'і].

** Замість сполучення „графема на позначення голосного/приголосного” для зручності використовуємо формулювання „голосний” або „приголосний”.

7.	Подовження приголосних	----- манна	[н:] – двокрапка після приголосного [ма н:а]
8.	Наближення (нечітка вимова ненаголошених голосних)	----- вересен'	[и ^е], [е ^н], [о ^у] [ve pe ^н se ^н '] Немає наближення [и ^е], [е ^н]: а) під наголосом: [зи мно]; б) в абсолютному кінці слова: [ходи ти]; в) у закінченні -ий: [ми лий].
9.	Нескладові	----- а) вмію , йти ; б) лев , мій ; в) лавка , майстер .	Приголосні фонемати в та й реалізуються в нескладових голосних відповідно [ʏ] та [ɨ] у таких позиціях: а) на початку слова перед приголосним: [ʏм'і'йу], [ɨти]; б) у кінці слова після голосного: [леʏ], [м'і'й]; в) у середині слова після голосного перед приголосним: [ла ўка], [ма їсте ^н р].

Зразок запису тексту фонематичною та фонетичною транскрипцією
Орфографічний запис:

*Дощу і снігу наковтався комин,
і тин упав, навіщо городить?
Живе в тій хаті сивий-сивий спомин,
улітку він під грушею сидить (Л. Костенко).*

Фонематична транскрипція:

|дошчу і сн'ігу наковтавс'а комин і тин упав навіщо городит' живе в т'ій хат'і сивий сивий спомин ул'ітку він під грушейу сидит'|

Фонетична транскрипція:

[дошчу| і с'н'ігу накоўта'ўс'а ко|ми^ен / і тин упав / нав'ішчо городит' // жи^еve| ʏт'і' хат'і сивий сивий спо|ми^ен / ул'ітку в'ін п'ід груше^н'йу си^едил'т'//]

Практичні завдання

- Опрацюйте тему.
- Поданий текст запишіть фонематичною та фонетичною транскрипцією.

ВАРІАНТ 1

*Старесенька, іде по тій дорозі.
Як завжди. Як недавно. Як давно.*

*Спинилася. Болять у неї нозі.
Було здоров'я, де тепер воно?
І знов іде... Зникає за деревами...
Світанок стежку снігом притрусив.
Куди ж ти йдеш? Я жду тебе. Даремно.
Горить ліхтар, ніхто не погасив.
Моя бубусю, старша моя мамо!
Хоч слід, хоч тінь, хоч образ свій залиши!
Якими ж я скажу тобі словами,
що ти в мені повік не одболиши!
Земля без тебе ні стебла не вродить,
і молоді ума не добіжать.
Куди ж ти йдеш? Твоя наливка бродить,
і насіння у вузликах лежать.*

ВАРІАНТ 2

*Ну, космос, ну, комп'ютер, нуклеїни.
А ті казки, те слово, ті сади,
і так по крихті, крихті Україна –
іде з тобою, Боже мій, куди?!*

*Хоч озирнись! Побудь іще хоч трішки!
Вже й час є в тебе, пізно, але є ж.
Зверни додому з білої доріжки.
Ось наш поріг, хіба не впізнаєш?*

*Ти не заходиш. Кажуть, що ти вмерла.
Тоді був травень, а тепер зима.
Зайшла б, чи що, хоч сльози мені втерла.
А то пішла, й нема тебе, й нема...*

*Старесенька, іде чиясь бабуся,
і навіть хтозна, як її ім'я.
А я дивлюся у вікно, дивлюся,
щоб думати, що, може, то моя (Л. Костенко).*

ТЕМА: ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ ФОНЕМ

1. Класифікація фонем. Три артикуляційні моменти розрізнення голосних і приголосних фонем.
2. Система голосних фонем, принципи їх класифікації.
3. Система приголосних фонем, принципи їх класифікації:
 - а) за місцем творення (за активним мовним органом);
 - б) за способом творення;
 - в) за співвідношенням голосу і шуму;
 - г) за додатковими ознаками (веляризацією, палаталізацією).

Основні терміни: *голосні фонем:* лабіалізовані, нелабіалізовані, назалізовані, неназалізовані; *приголосні фонем:* сонорні, шумні, дзвінкі, глухі, білабіальні (губно-губні), лабідентальні (губно-зубні), язикові

(передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), язичкові (увулярні), фарингальні, щілинні (фрикативні, спіранти), зімкнено-проривні, африкати (зімкнено-щілинні), аспірати (придихові), вібранти (дрижачі), латеральні (бокові, плавні), назальні (носові), палатальні (м'які), палаталізовані (пом'якшені); палаталізація, веляризація, дифтонг, корелятивні протиставлення.

Практичні завдання

- Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
- Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
- Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
- Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
- Які голосні називаються назалізованими (носовими)? У яких мовах вони є? Знайти носові голосні в польських словах.

Dobrze (добре), *ząb* (зуб), *dziewczyna* (дівчина), *gałązka* (галузка), *zdrowie* (здоров'я), *rzeka* (річка), *piękny* (гарний), *gęsty* (густий), *ręka* (рука).

- Розподіліть за колонками таблиці початкові фонемі слів, враховуючи їх акустичні ознаки.

Складаються тільки з голосу	Складаються тільки з шуму	Складаються з голосу і шуму	
		Переважає голос	Переважає шум

Сміливий, око, мама, акація, близький, прапор, волога, інформація, його, лід, краса, диво, розпач, ескіз, шелест, запах, хміль, увага, гора, танок, мед, цікавий.

- Визначити, чим з артикуляційного боку подібні і чим відрізняються представлені в парах голосні фонемі:

и	-	е	е	-	о	у	-	і	і	-	е
а	-	о	у	-	о	и	-	а			

- Назвати, які мовні органи (губи, передня, середня чи задня частина спинки язика, глотка) творять перепону на шляху струменя видихуваного повітря при творенні представлених фонем:

к	-	й	-	п
в	-	з	-	г
д	-	б	-	г

- Визначте спільні ознаки представлених фонем:

ц	-	ч	п	-	б	ф	-	х
с	-	ш	д	-	б	п	-	к
м	-	н	в	-	й	з'	-	с'

10. Визначте ознаки, якими відрізняються представлені фонemi:

р	—	л		б	—	в		н'	—	д'
з	—	з		г	—	г		з	—	ж
к	—	х		н	—	д		з'	—	з

11. Визначте, у яких випадках сполучення літер дж, дз позначають африкати, а в яких – два звуки.

Підземелля, ходжу, переджнив'я, дзвінок, піджак, надзвичайний, дзига, джерело, підзаголовок.

12. У пропонуваному тексті визначте приголосні та голосні фонemi, схарактеризуйте їх (голосні: а) ряд; б) підняття; в) лабіалізована / нелабіалізована; приголосні: а) за місцем творення; б) за способом творення; в) за співвідношенням голосу і шуму; г) за твердістю / м'якістю).

*Не треба думати мізерно.
Безсмертя є ще де-не-де.
Хтось перевірений, як зерно,
У ґрунт поезії впаде.*

*Митцю не треба нагород.
Його судьба нагородила.
Коли в людини є народ,
Тоді вона уже людина (Л. Костенко).*

13. Назвати слова за поданою характеристикою фонем.

1. Приголосна, передньоязикова, зімкнено-прохідна, латеральна, сонорна, тверда; голосна, переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізована; приголосна, задньоязикова, зімкнена, шумна, глуха, тверда; приголосна, передньоязикова, африката, шумна, глуха, пом'якшена; голосна, переднього ряду, високого підняття, нелабіалізована; приголосна, середньоязикова, щілинна, сонорна, м'яка; голосна, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізована (_____).

2. Приголосна, губна, губно-зубна, щілинна, шумна, глуха, тверда; голосна, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізована; приголосна, передньоязикова, зімкнено-прохідна, носова, сонорна, тверда; голосна, переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізована; приголосна, передньоязикова, зімкнена, шумна, глуха, тверда; голосна, переднього ряду, високого (дещо обниженого) підняття, нелабіалізована; приголосна, задньоязикова, зімкнена, шумна, глуха, тверда; голосна, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізована (_____).

3. Голосна, заднього ряду, високого підняття, лабіалізована; приголосна, передньоязикова, зімкнено-прохідна, дрижача, сонорна, тверда; голосна, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізована; приголосна, задньоязикова, зімкнена, шумна, глуха, тверда (_____).

Проблемне питання

Чому розвідників засилають у чужу країну задовго до виконання завдання?

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Які прилади використовує експериментальна фонетика? Що дає для розуміння звукової мови кожен з приладів?
2. Що класифікують – фонemi чи звуки? Чому?
3. На яких артикуляційно-акустичних відмінностях ґрунтується поділ звуків мовлення на голосні та приголосні?
4. Назвіть три артикуляційні моменти розрізнення голосних і приголосних фонем.
5. За якими ознаками класифікують голосні звуки?
6. З роботою якого органа пов'язаний поділ голосних за рядом і піднесенням?
7. Що таке лабіалізація звука?
8. За якими ознаками характеризують приголосні звуки? Охарактеризуйте систему приголосних української мови.
9. Порівняти принципи класифікації голосних і приголосних фонем в українській мові та в іноземній мові, яку вивчаєте.
10. Що таке корелятивна пара фонем?

Тестові завдання

1. Звуки, при творенні яких голос переважає над шумом, називають:

- А) голосні;
- Б) сонорні;
- В) дзвінки.

2. Голосні звуки, при творенні яких активним мовним органом є губи, називаються:

- А) білабіальні;
- Б) лабіалізовані;
- В) лабіальні.

3. Приголосні, при творенні яких повітря проходить краями порожнини рота, називаються:

- А) вібранти;
- Б) афrikати;
- В) латеральні.

4. Приголосні, які виникають унаслідок того, що активний мовний орган, рухаючись до пасивного, не змикається з ним, а утворює щілину, через яку проходить повітря й третється об її стінки, витворюючи шум, називаються:

- А) аспирати; Б) афrikати; В) фрикативні.

5. Установіть відповідність між поданими звуками та їхніми класифікаційними характеристиками.

- А) [в], [м], [н], [р], [й], [л].
- Б) [б], [дж], [дз], [д], [г], [з], [ґ], [ж].
- В) [в], [п], [м], [ф], [б].

- Г) [ж], [дж], [ч], [ш].
Г) [п], [с], [ч], [т], [ц], [х], [ф], [к], [ш].
1. Губні.
2. Сонорні.
3. Дзвінкі.
4. Глухі.
5. Шиплячі.

6. Установіть відповідність між поданими звуками та їхніми класифікаційними характеристиками.

- А) [л], [в], [н], [р], [м], [й].
Б) [б], [т], [дз], [дж], [г], [х], [г], [ц].
В) [б], [п], [в], [м], [ф].
Г) [з], [дз], [с], [ц].
Г) [м], [н].
1. Не можуть бути м'якими.
2. Сонорні.
3. Шумні.
4. Носові.
5. Свистячі.

7. В українській мові немає голосних:

- А) переднього ряду;
Б) середнього ряду;
В) заднього ряду.

8. У якому рядку лабіалізовані звуки:

- А) [б], [п], [в], [м], [ф];
Б) [о], [у];
В) [б], [п], [в], [м].

9. Установіть відповідність між поданими звуками та їхніми класифікаційними характеристиками.

- А) голосний, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований;
Б) голосний, переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізований;
В) голосний, заднього ряду, високого підняття, лабіалізований;
Г) голосний, заднього ряду, середнього підняття, лабіалізований;
1. у;
2. а;
3. е;
4. о.

10. У якому рядку всі звуки африкати:

- А) [ж], [ч], [дж], [дз];
Б) [дз], [ц], [ч], [з];
В) [дз], [дж], [ц], [ч];
Г) [дж], [ч], [дз], [с].

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. Роль експериментального вивчення звукової природи мови.
2. Підходи до класифікації голосних.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

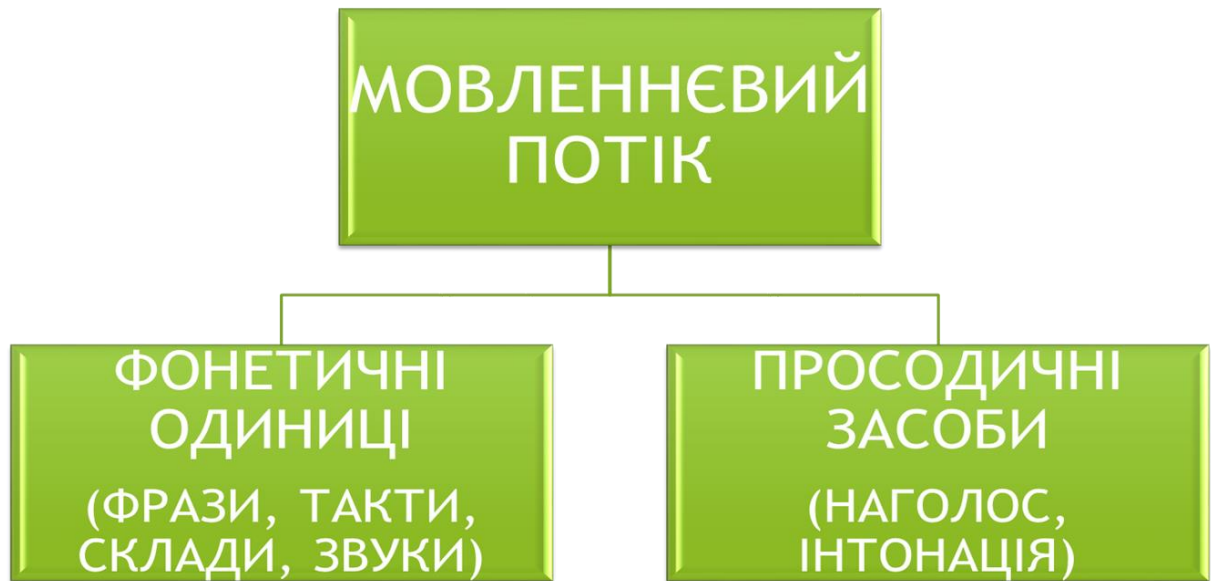
1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 57-68, 89-90.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 19-29.
3. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974.– С. 66-81.
4. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
5. Єрмоленко С.Я., Бибики С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 42-52.
7. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С. 121-132, 160-166.
8. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000.– С. 110-119.
9. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 24-25.
10. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 35-38.

ТЕМА: ФОНЕТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ЗВУКОВОГО ПОТОКУ

1. Фраза як відрізок мовлення.
2. Такт як частина фрази. Поняття про фонетичне слово.
3. Склад як частина фрази. Складотворчі звуки. Монофтонг, дифтонг, трифтонг.
4. Інтонація, складники інтонації (пауза, наголос, мелодика).
5. Наголос (музичний, кількісний, динамічний, сталий, рухомий).

Основні терміни: *складотворчий/нескладотворчий звук, дифтонг, трифтонг, акцентологія, монофтонг, наголос, словесний наголос, фразовий наголос, логічний наголос, музичний наголос, динамічний наголос, кількісний наголос, склад, прикритий склад, неприкритий склад, відкритий склад, закритий склад, інтонація, мелодика, темп, паузи, такт, фраза, проклітик, енклітик.*

 Стисло про головне

Поміркуйте над поділом на фрази й наслідками такого поділу висловлення про сучасну освіту:

Знищити не можна змінити.

Фраза (синтагма) – відрізок мовлення, що становить собою інтонаційно-змістову єдність, виділену з двох боків паузами.

Членування мовлення на фрази розглянемо на такому прикладі:

Та коли вже надто тяжко туга серце обгортала, то співці співали пісню, пісня тугу розбивала (Леся Українка).

Прийнятно:

Та коли вже надто тяжко туга серце обгортала | то співці співали пісню | пісня тугу розбивала.

Та коли вже надто тяжко | туга серце обгортала | то співці співали пісню | пісня тугу розбивала.

Та коли вже надто тяжко | туга серце обгортала | то співці | співали пісню | пісня | тугу розбивала.

Непринятно:

Та коли вже надто | тяжко туга серце | обгортала | то співці співали пісню | пісня тугу | розбивала.

Такт (фонетичне слово) – частина фрази, об'єднана одним наголосом. Здається, гори перевертав би й не чув би втоми (М. Коцюбинський).

Такти:

Здається | гори | перевертав би | й не чув би | втоми – 5 тактів

Типи складів характеризують за кінцевим і початковим звуком складу.
За **кінцевим** звуком складу:

- ✓ **відкритий** — склад, який закінчується на голосний:
ті-ло, пле-че, го-ло-ва, гу-би;
- ✓ **закритий** — склад, який закінчується на приголосний:
від-січ, міль-ярд, кіт.

За **початковим** звуком складу

- ✓ **прикритий** — склад, який починається приголосним:
ске-ля, гра-ніт, кра-ї[йі]-на;
- ✓ **неприкритий** — склад, який починається голосним:
а-ле-я, о-ко, і-ко-на, і-де-я.

Типи складів:¹

- V – відкритий неприкритий: англ. *are* [a:] «є», укр. *і*;
- CVC – закритий прикритий: укр. *дим, лоб*;
- CV – відкритий прикритий: укр. *ма, та*;
- VC – закритий неприкритий: англ. *arm* [a:m] «рука», укр. *аж*.

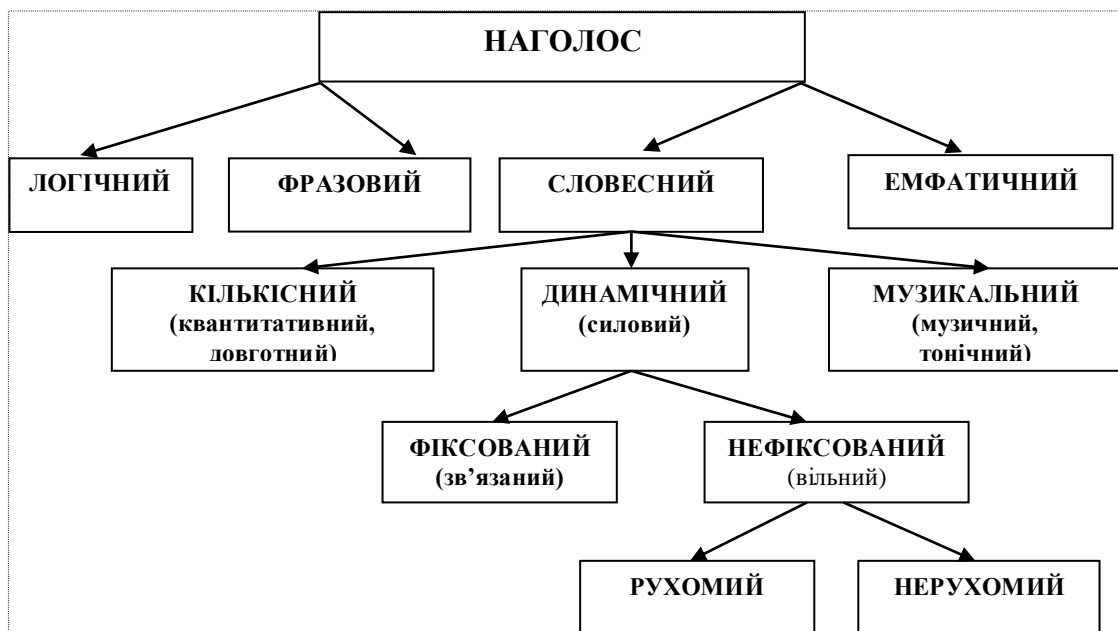
*Наголос – душа слова.
Діамед*

Засобом об'єднання складів в один такт (фонетичне слово) і відмежування його від інших тактів є наголос.

Наголос – це виділення фонетичної одиниці (найчастіше – слова, складу) посиленням голосу, підвищенням тону чи тривалістю звучання.

¹ Позначка С від лат. *consonant* – приголосний звук, інші назви, які використовувалися у вітчизняній лінгвістиці – сугласник, співзвук, шелестівка;

V – лат. *vocalis*, голосний звук, інші назви, які використовувалися у вітчизняній лінгвістиці – самогласник, самозвук, голосівка.

Інтонація (від лат. *intono* – голосно виголошую) – ритміко-мелодійний малюнок мовлення, який твориться за допомогою просодичних засобів – мелодики (тону), ритму, темпу, наголосу.

Складники інтонації:

- ✓ **мелодика мовлення** – підвищення й пониження тону;
- ✓ **темп мовлення** – прискорення й сповільнення вимови;
- ✓ **інтенсивність мовлення** – збільшення й зменшення сили голосу;
- ✓ **павзи** – перерви у звучанні;
- ✓ **ритм мовлення** – певне чергування наголошених і ненаголошених складів;
- ✓ **тембр мовлення** – емоційне забарвлення;
- ✓ **виділення слова у фразі особливим наголосом** – фразовим, логічним та емфатичним.

Функції інтонації:

- ✓ **комунікативна** – інтонація забезпечує реалізацію комунікативних типів висловлення (розповідні, питальні, спонукальні речення).
- ✓ **модальності** – вираження ставлення мовця до повідомлення.
- ✓ **емоційна** – представлення психічного стану мовця, а також надання емоційних значень висловленню.
- ✓ **видільна** – полягає в інтонаційному виділенні певних частин висловлення як більш значущих з інформаційного погляду.
- ✓ **конструктивна (конститутивна)** – інтонаційні засоби оформлюють сегментні одиниці мовлення у висловлення.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. Прочитайте текст, визначаючи місця пауз. Прокоментуйте, у яких

випадках межі речення і фрази збігаються, а в яких ні.

Щодо назви міста Кодні існують три легенди.

Перша. В містечку закріпилися половці. Їм добре було ховатися між горами, які омивала річка з притоками. Були підзмені ходи: від Браталівського мосту, церкви й фортеці, від костюлу до валів. Це зручне місце для набігів на ворогів і пограбувань торгових караванів, які йшли з півночі на південь. Дали назву Яндок. Та коли половці були розбиті київськими князями (в час правління Володимира Мономаха, 1098 р.) і містечко взяли русичі, його назву змінили (такі випадки знає історія) перестановкою букв: з кінця слова до початку: Яндок – Кодня (Г. Мельник).

6. У поданому тексті виділіть речення і фрази. Поясніть принципи виділення цих синтаксичних та фонетичних одиниць.

У перекладі з грецької мови ірис (півники) означає веселка його квіти давно приваблюють людину на одній зі стін Кносського палацу (о. Крит) є фреска де зображений юнак а навколо нього квітучі півники цій фресці близько чотирьох тисячоліть важко словами передати це диво природи квітка півників за формою і красою може конкурувати з орхідеями їх так і називають ґрунтові орхідеї забарвлення їх від білого з різними відтінками до темно-фіолетового бурячкового та майже чорного (З журналу).

7. У тексті виділіть слова і прийменниково-відмінкові форми та такти. Схарактеризуйте принципи виділення цих лексико-граматичних та фонетичних одиниць.

Івсенасвітїтребапережити.

Ікоженфінішцепосутістарт.

Інапереднетребаворожити

Ізаминулимплакатиневарт.

То жвеселімосьлюдонькиналюдях.

Хаймелемлинсвоюодвічнудерть

Застрялосерцемовосколоквгрудях.

Нічоговсецевилікуєсмерть (Л. Костенко).

8. Прочитати текст, поставте в словах наголос і знайти проклітики та енклітики.

...За вікном цїв срібно-синій сутінок. Цей сутінок застав надворі сивоволосого козопаса і його жінку. Вони сиділи за садовим столиком й пили вечірне молоко. Мовчали, бо така була їхня заведенція, обоє були зморені, він – отим писанням на веранді, обвитій крученими паничами, вона – доїнням. Тепер біля їхніх правиць стояло по білій філіжанці, і оточував їх срібно-синій сутінок – тік на них, як те ж таки молоко (В. Шевчук).

9. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією, поділіть на склади та схарактеризуйте їх (відкритий чи закритий, прикритий чи неприкритий):

Вітчизна _____

Україна _____

 побратим _____

 олень _____

 аеропорт _____ марка

 молодість _____

 прекрасний _____

 благословенний _____

 океан _____

10. ► До чеських та сербських слів дібрати українські відповідники, вказати, які приголосні є складотворчими в чеських та сербських словах.

Чеські	Сербські
<i>vlk</i> _____	<i>црна</i> _____
<i>vrba</i> _____	<i>смрт</i> _____
<i>prst</i> _____	<i>срдце</i> _____
<i>trh</i> _____	<i>грло</i> _____
<i>vrch</i> _____	<i>крст</i> _____
<i>vlna</i> _____	<i>врховни</i> _____
<i>slza</i> _____	
<i>krk</i> _____	

11. Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією, визначте складотворчі і нескладотворчі приголосні.

Майстер, впевнений, лев, осінній, війна, впіймав.

12. У поданих реченнях знайти приклади слів і словоформ, які відрізняються за місцем наголошування. Який тип наголосу ілюструють відповідні пари?

1. *Невдовзі стріла я й Галю з Дмитром.* 2. *Стріла вразила оленя в саме серце.* 3. *Бабуся – дорога моєму серцю людина.* 4. *Попереду в них була нелегка дорога.* 5. *Руки від тебе я в біді не відведу.* 6. *Тримаймося ж за руки.* 7. *Сорока злякалася й пурхнула на сусіднє дерево.* 8. *До сорока років він жодного разу не звертався по допомогу до лікарів.* 9. *Біля вікна сиділа літня жінка й посміхаючись кивала знайомим.* 10. *Усі вікна нашої квартири виходять на схід.*

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. З яких фонетичних відрізків складається звуковий потік?
2. Що таке фраза? Які є підходи до визначення фрази?
3. Що таке такт? Наведіть приклади проклізи та енклізи, зазначивши, які слова стали проклітиками / енклітиками.
4. Що таке склад?

5. Які типи складів Ви знаєте? Наведіть приклади.
6. Які звуки є складотворчими?
7. Чи можуть приголосні звуки виконувати складотворчу функцію?
8. На чому ґрунтується поділ слів на склади в українській мові?
9. Що таке монофтонг, дифтонг, трифтонг? Наведіть приклади. Чи є дифтонги в українській мові?
10. Що таке наголос?
11. Чим відрізняється динамічний наголос від квантитативного?
12. У яких мовах наголос переважно фіксований?
13. Що таке музичний наголос? У яких сучасних мовах він поширений?
14. Чим відрізняється фразовий наголос від логічного?

Тестові завдання

1. Якої теорії складу не існує:

- А) сонорної;
- Б) еспіраторної;
- В) довготної;
- Г) мускульної напруги.

2) Відповідно до сонорної теорії склад має:

- А) приступ, витримку, відступ;
- Б) ініціаль, вершину, фіналь;
- В) складотворний голосний і сонорний приголосний.

3. Продовжити висловлювання: Такт – це...

- А) інтонаційно-змістова єдність, виділена з обох боків паузами;
- Б) комплекс звуків, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря;
- В) частина фрази, об'єднана одним наголосом.

4. Інтонація складається з:

- А) мелодики, пауз, темпу, тембру та інтенсивності;
- Б) наголосу, мелодики, пауз, темпу, тембру;
- В) сили, висоти, довготи.

5. Продовжити висловлювання: Інтонація – це...

- А) зміна частоти основного тону, його діапазонів, інтервалів, підвищень і понижень, напрямку його руху;
- Б) підвищення і посилення наголосу на слові, яке хочуть виділити;
- В) ритміко-мелодійний малюнок мовлення.

6. У якому рядку наведені приклади проклітиків:

- А) ходи-но, робив би, міг же;
- Б) зі мною, уві сні, до хати;
- В) переді мною, ось де, мимо нас.

7. У яких мовах наголос фіксований:

- А) польській, французькій;
- Б) українській, польській;
- В) німецькій, англійській.

8. Словесний наголос буває:

- А) фіксованим, нефіксованим, рухомим, нерухомим;
- Б) динамічним, кількісним, музикальним;
- В) кількісним, динамічним, емпатичним.

9. Кількісний наголос неможливий у мовах:

- А) де присутній інший тип наголосу;
- Б) де є протиставлення довгих і коротких голосних;
- В) де немає протиставлення довгих і коротких голосних;

10. У середині фрази не може бути:

- А) наголосу;
- Б) дифтонгів;
- В) паузи.

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. Фонетичні одиниці мови.
2. Фонетичні засоби мови.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 69-74.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 19-29.
3. Єрмоленко С.Я., Бибики С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
4. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
5. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 81-87.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 69-73.
7. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С.133-140.
8. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 121-133.
9. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 39-42.

ТЕМА: ЗВУКОВІ ЗМІНИ

1. Поняття про зміни звуків.
2. Функціональні та історичні зміни звуків. Фонетичні та нефонетичні зміни звуків.
3. Позиційні зміни.
4. Комбінаторні зміни.
5. Інші типи звукових змін.
6. Спонтанні звукові зміни.
7. Поняття звукового закону.

Основні терміни: фонетичні зміни, нефонетичні зміни, функціональні зміни, історичні зміни, зумовлені зміни, незумовлені зміни, позиційні зміни, комбінаторні зміни, редуція звука, асиміляція, дисиміляція, акомодация, сингармонізм, гаплогія, дієрези, протези, метатези, гіперизми, субституція, спонтанні зміни, конвергенція, дивергенція, функціональні зміни, історичні зміни, фонетичний закон.

 Стисло про головне

1. Ідеальні мовні одиниці – фонемі – у процесі мовлення реалізуються в матеріальних одиницях – звуках. При цьому в мовленні звуки вимовляються не ізольовано, а в мовленнєвому потоці (у складі слів, фраз). Вони швидко

артикулюються один за одним, внаслідок чого екскурсія одного звука накладається на рекурсію іншого, що призводить до певних звукових змін. Крім того, важливу роль відіграють і загальні умови вимови звуків, зокрема такі фактори, як місце розташування звука (початок і кінець слова), позиція під наголосом чи не і ненаголошеному складі, темп мовлення тощо. Таким чином, взаємодія фонем у мовленні або ж позиція фонем в слові часто зумовлює **звукові зміни**, або **модифікації фонем**. Залежно від фонетичної зумовленості, звукові зміни поділяють на **позиційні й комбінаторні**.

Позиційні зміни виникають під впливом загальних фонетичних умов. До них належать виникнення протез на початку слова, оглушення кінцевих дзвінких приголосних та редукція ненаголошених голосних.

Взаємодія звуків між собою спричиняє комбінаторні зміни, які реалізуються в процесах акомодатії, асиміляції, дисиміляції та ін.

Усі звукові зміни, як правило, зумовлені прагненням і полегшити вимовляння звуків, і чіткіше донести їх до слухача.

Звукові зміни, які можна пояснити діючими в мові фонетичними законами називають **функціональними**.

Історичні зміни – це такі звукові зміни, які не зумовлені сучасними фонетичними процесами, вони виникли внаслідок впливу фонетичних законів, які діяли в минулому.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. Прокоментуйте вимову голосних у ненаголошених позиціях:
Вересневий, кожух, диригент, веселка, вмирати, зозуля.

6. Знайти позиційні варіанти приголосних фонем в українських та російських словах *перейти, вмиватися, обіймати, прийшов, шовковий*.

7. Пропоновані слова запишіть фонетичною транскрипцією, знайдіть в них асиміляцію та схарактеризуйте її за схемою: 1) за напрямом (прогресивна чи регресивна); 2) за місцем розташування звуків (суміжна, або контактна, чи на відстані, або дистактна); 3) за результатом (повна чи часткова); 4) за характером уподібнення (за дзвінкістю, за глухістю, за м'якістю, за місцем і способом творення).

Мужність [_____]

зсипати [_____]

сльоза [_____]

вогко [_____]

в тарілочці [_____]

смішся

[_____] _____

кiгті [_____] _____

анекдот [_____] _____

безстрашний [_____] _____

розшити [_____] _____

дiжці [_____] _____

зупиняється [_____] _____

пiсня [_____] _____

якби [_____] _____

розтектися [_____] _____

щирiсть [_____] _____

принiсиши [_____] _____

вокзал [_____] _____

ворiтця [_____] _____

8. Знайти та прокоментуйте фонетичні зміни у словах:

Дохтор, радіво, хвiльм, вона, колідор, трамвай, строк, долоня, окiян, срібло, юшка, Хома, мarmур, хто, iмла, сироватка, трагікомедiя, вуж, масний, стипендія, лабораторія, павук, продухти, монисто, фiялка, вогонь, радісний, рушник, гiндик.

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що Ви розумієте під звуковими змінами?
2. У чому різниця між функціональними й історичними змінами звуків?
3. Як спонтанні звукові зміни пов'язані з процесами конвергенції та дивергенції?
4. Які фонетичні зміни називають зумовленими? Назвіть основні причини цих змін.
5. Яка різниця між позиційними і комбінаторними змінами?
6. Які зміни звуків належать до позиційних?
7. Які зміни звуків належать до комбінаторних?
8. Що таке редукція і яких типів вона буває?
9. Що таке акомодация? Чим вона відрізняється від асиміляції й дисиміляції?
10. Що таке асиміляція?

11. Що таке дисиміляція?
12. Які інші типи звукових змін Ви знаєте?
13. Що таке фонетичний закон? Чим він відрізняється від будь-якого закону математики, фізики?
14. Наслідком якого типу звукових змін є чергування звуків, а якого – чергування фонем?

Тестові завдання

1. Звукові зміни, спричинені впливом одного звука на інший називають:

- А) спонтанними;
- Б) позиційними;
- В) комбінаторними.

2. До позиційних змін належать:

- А) акомодация, асиміляція, дисиміляція;
- Б) редукція, оглушення кінцевих дзвінких приголосних, протеза;
- В) асиміляція, дисиміляція, редукція.

3. За якісної редукції ненаголошені голосні втрачають:

- А) силу і висоту;
- Б) силу і довготу;
- В) силу, довготу і деякі ознаки тембру.

4. У якому рядку всі наведені приклади ілюструють асиміляцію приголосних:

- А) дохтор, транвай, хто;
- Б) знання, боротьба, легко;
- В) усмішка, вокзал, гострий.

5. У якому рядку всі наведені приклади ілюструють епентезу:

- А) Італія, павук, строк;
- Б) корисний, чесний, серце;
- В) радіво, вулиця, Валерія.

6. Продовжити висловлювання: Акомодация – це...

- А) артикуляційне уподібнення одного звука до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова або словосполучення;
- Б) часткове пристосування сусідніх звуків;
- В) ослаблення артикуляції ненаголошених звуків і зміна їхнього звучання.

7. Продовжити висловлювання: Сингармонізм – це...

- А) фонетичний процес, за якого всі голосні слова набувають однорідної артикуляції;
- Б) розщеплення звука на два різні звуки;
- В) заміна в запозичених словах чужого звука своїм.

8. У якому рядку всі наведені приклади ілюструють метатезу:

- А) мінералогія, дикобраз, трагікомедія;
- Б) вухо, імла, горіх;
- В) долоня, ведмідь, суворий.

9. До спонтанних звукових змін належать:

- А) інтеграція, диференціація;
- Б) конвергенція, дивергенція;
- В) сингармонізм, субституція.

10. Наслідком історичних змін є:

- А) чергування фонем;

- Б) чергування звуків;
- В) фонетичні закони.

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. Звукові зміни. Їх значення в мові й мовленні.
2. Типи звукових змін.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 74-81.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 27-29.
3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
4. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 87-105.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С. 141-154.
7. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 133-152.
8. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 48-53.

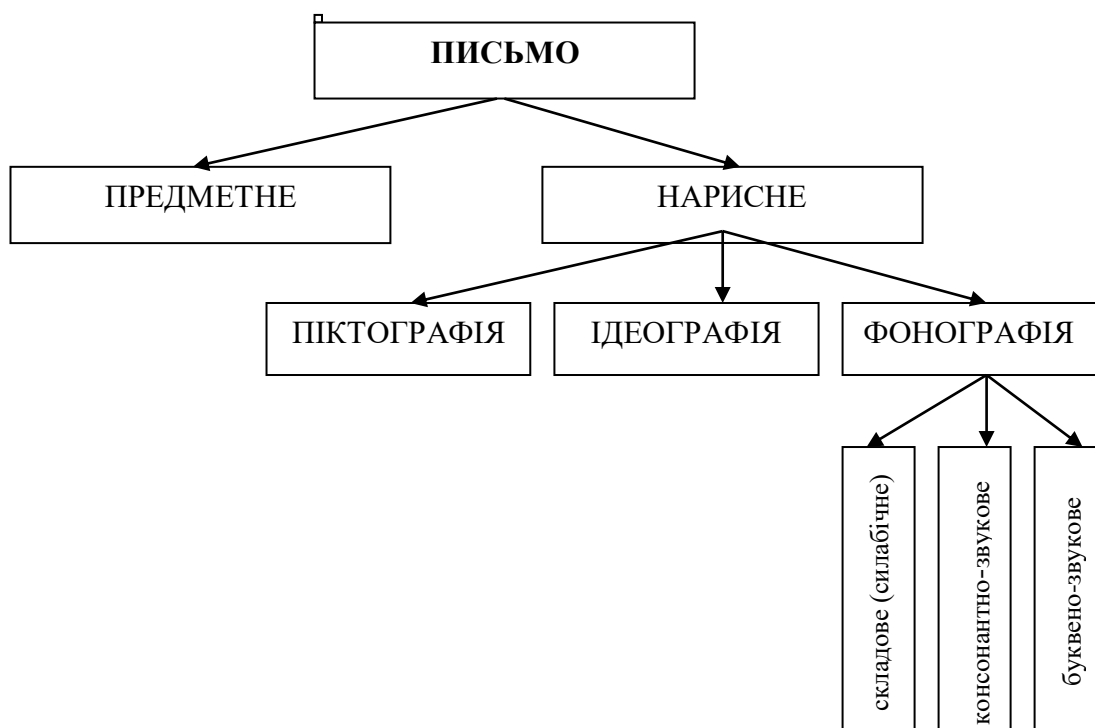
ТЕМА: ПИСЬМО

Verba volant, scripta manent
(лат. Слова відлітають,
написане лишається)

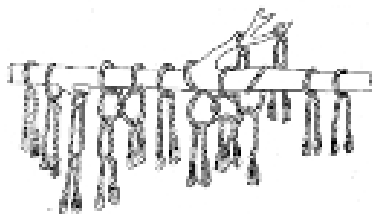
1. Письмо – один із найважливіших винаходів людства.
2. Етапи розвитку письма (предметне та нарисне).
3. Типи нарисного письма:
 - а) піктографічне;
 - б) ідеографічне;
 - в) фонографічне письмо.
4. Становлення азбуки в слов'ян. Кирилиця. Глаголиця.
5. Орфографія. Принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, традиційний, смисловий.

Основні терміни: *письмо, графіка, принципи орфографії, азбука, “предметне письмо”, піктографія, ідеографія, силабічне письмо, консонантно-звукове письмо, фонографія, ієрогліфи, кирилиця, латиниця.*

📖 Стисло про головне

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПИСЬМА (зразки)

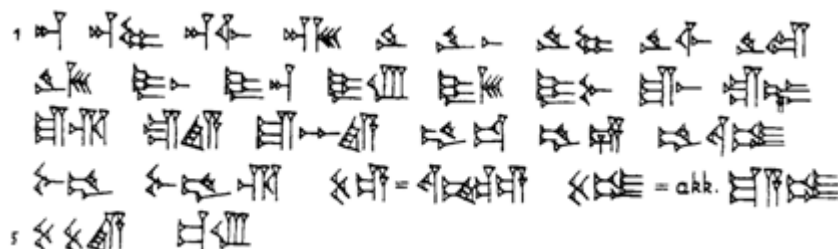
Перуанське вузликове письмо кіпу

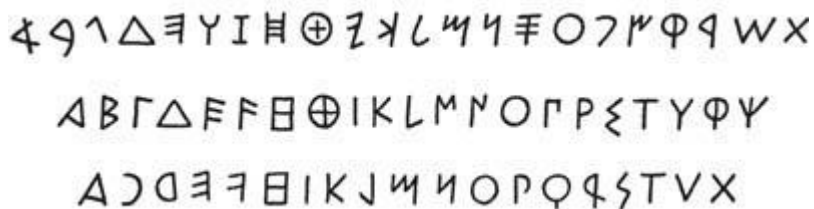
Піктограма „Щоденник ескімоса-мисливця”

Ієрогліфи. Картуші з позначенням імен Птолемея та Клеопатри

Основні шумерські ідеограми

Фінікійський алфавіт

Ієрогліфи	Ієратическое	Финни- кийское	Греческое		Латиница
			Древнее	Новое	
Α	Α	Α	Α	Α	A
Β	Β	Β	Β	Β	B
Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	G
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	D
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	E
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ		F
Η	Η	Η	Η	Η	H
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	I
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	K
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	L
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	M
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	N
Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	X
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	O
Π	Π	Π	Π	Π	P
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	R
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	S
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	T

Розвиток алфавіту від
єгипетських ієрогліфів до
латинського

греческая скоропись	глаголица	кириллица	греческая скоропись	глаголица	кириллица
α	ⴗ	Α	Ϡ	Ϡ	Б
γ	ⴚ	Γ	Ϟ	Ϟ	Г
δ	ⴛ	Δ	ϣ	ϣ	Д
ι	ⴙ	Ι	Ϡ	Ϡ	И
λ	ⴜ	Λ	Ϡ	Ϡ	Ж
υ	ⴞ	Υ	Ϡ	Ϡ	Ш
τ	ⴟ	Τ	Ϡ	Ϡ	Ц
σ	ⴝ	С	Ϡ	Ϡ	Щ
χ	ⴞ	Χ	Ϡ	Ϡ	Х
μ	ⴟ	Μ	Ϡ	Ϡ	Ф
υ	ⴞ	Υ	Ϡ	Ϡ	У
ο	ⴝ	Ο	Ϡ	Ϡ	Ю
φ	ⴟ	Φ	Ϡ	Ϡ	Ф
ψ	ⴟ	Ψ	Ϡ	Ϡ	П
θ	ⴟ	Θ	Ϡ	Ϡ	Т

Порівняльна таблиця
візантійського скоропису, глаголиці
й кириллиці

Handwritten text in a medieval script, likely a form of Church Slavonic or Old Church Slavonic. The text is arranged in several lines, with some lines starting with a large initial letter. The script is dense and characteristic of the 10th-century manuscripts mentioned in the text below.

„Київські глаголичні аркушки” (X ст.)

Існування писемності на території Київської Русі ще в дохристиянські часи засвідчують іноземні джерела, зокрема в X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр зазначає, що слов'яни-язичники писали «чрътами и рѣзами». На думку М. Бойчука, це техніка, котра полягала у вдавлюванні, прорізуванні букв давньоруського письма на бересті і котра відрізнялася від рисування букв на чорнилом або фарбою на пергаменті, як це робили греки, а пізніше – Кирило і Мефодій (*Історична граматика української мови.* – К., 1957).

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями. Готуючись до відповіді на п'яте питання, використати представлені відомості.
Графіка (грец. γραφή, від γράφω – писати, малювати) – сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди та ін.), а також розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків із фонетичною системою мови. Досконалість кожної графічної системи визначається тим, наскільки точно

літери письма відповідають звукам (фонемам) мови. Українська графіка належить до однієї з найдосконаліших, оскільки більшість літер українського алфавіту однозначна (Українська мова. Енциклопедія).

Орфографія (грец. ὀρθογραφία – правопис, від ὀρθος – правильний і γράφω – писати) – історично сформована й

**Сторінка з кириличного рукопису „Остромирове євангеліє”
(1056 – 1057 рр.)**

загальноприйнята система правил національної мови щодо способів передачі мовлення на письмі, яка поряд із пунктуацією становить правопис певної мови (хоч нерідко терміни „орфографія” і „правопис” уживаються як тотожні) (Українська мова. Енциклопедія).

2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв’язавши тестові завдання.
5. Зіставте представлені записи й проаналізуйте особливості ідеографічного і фонографічного письма.

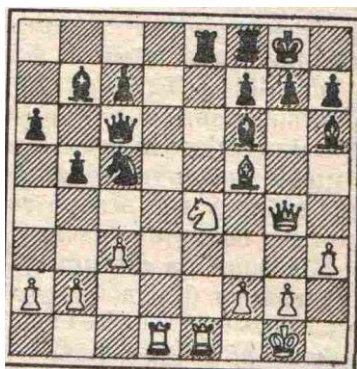
А) $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$;

Б) *a* плюс *бе* в квадраті дорівнює *a* в квадраті, плюс два *a* *бе*, плюс *бе* в квадраті.

7. Проаналізуйте приклади фонографічних і нефонографічних записів. Чи можна якийсь із різновидів нефонографічного запису назвати піктографічним?

I, II, III; 1, 2, 3; *один, два, три; ein, zwei, drei; un, deux, trois; one, two, three.*

8. Крім фонографії, „шаховий жанр” часто послуговується ідеографією та піктографією. У поданому фрагменті тексту книги

Косикова О.І. „Комбінації в шахах” визначте елементи символічного і піктографічного письма.

У позиції на діаграмі утворення незахищеної фігури в суперника білі добиваються на початку комбінації шляхом розміну. **1. Ke4 : c5 Фс6 : c5 2. Ch6 : g7! Cf6 : g7 3. Фg4 – h5 h7 – h6 4. Cf5 – h7+! Kpg8 : h7 5. Фh5 : c5**, і білі виграли.

9. Які різновиди письма описано в уривках із науково-популярних книг і досліджень з історії

писемності? Обґрунтуйте свою відповідь.

„На початку ХХ ст. місіонери виявили „письмо ньям-ньяма” у народу, який проживав на вододілі рік Нілу та Уеле. Як тільки племені загрожував напад інших, обороняючись, його представники втикали на шляху супротивника качан кукурудзи, куряче перо і стрілу. Це означало: „Якщо ви наважитесь зірвати хоча б один качан кукурудзи і вкрасти хоча б одну курку, ви помрете від стріл” (К. Вейле).

„У 1935 р. біля річки Качі на скелі Таш-Аір у Криму археологи виявили наскельні зображення. Десятиметрову смугу завширшки до півтора метра... Збереглося три групи зображень. 35 фігур. Це надзвичайно цінний літопис про життя давнього племені. ...Фігури озброєних і беззбройних людей. Переляканий кінь біля дерева, до якого він прив'язаний, готовий до стрибка собака з настовбурченою шерстю. Змія (ймовірно, тотем, символ племені)” (В. Драчук).

10. Про які різновиди письма йдеться в наведених визначеннях.

А) _____ передає особливості звукового оформлення слів;

Б) _____ хоча б приблизно відтворює зовнішній вигляд позначуваного;

В) _____ букви позначають приголосні звуки;

Г) _____ умовні позначки, які зовні можуть зовсім не нагадувати позначувані предмети і явища.

11. Заповніть в таблиці колонку „Тип письма” відповідним визначенням.

№ п/п	Тип письма	Приклад	Значення
1.			тільки ручне прання
2.		Kh6 : f7	позначення ходу в шаховій грі

3.			світлофор – „жовтий”
4.			пішохідний перехід
5.			відмова на сватанні
6.		=	„дорівнює” в математиці
7.			вивіска

12. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних норм. Поясніть написання виділених слів на основі фонетичного, морфологічного, диференційного та традиційного принципів.

На Різдво Сонце-Дажбог перемагає морок, але **перемога** дається **нелегко**. Щоб здолати холодну та могутню тьму, на поміч воді і світлу **приходить** бог Ордан. Усеправедним світлом Дажбога він долає лютого **змія**, який стереже скуті льодовими кайданами живі води, еднаючи таким чином душі людські з душею **довкілля**. Коли перемогу отримує **Змій-дракон**, то замикає земні води, **насилає** на людей мор і посуху; тоді навіть камінь і той кришиться на **пісок**, а тому йому, як і **богині** Дані, кидали коштовності у воду річок та озер, криниць та джерел.

Воду, заряджену потужним **струменем** Ордана, люди несли у домівки. Орданська вода свята і **цілюща**, тому нею **окроплюють** хати, худобу, обійстя, На Водохреще вода свіжа і здорова, наділена чарівними властивостями. Навесні нею **святяться** ріки і криниці, **джерельні** струмки (За В. Войтовичем).

Проблемні питання

1. Проаналізуйте співвідношення літер і звуків в українській графіці.
2. Чому в Китаї досі користуються ієрогліфічним письмом?
3. Чому в українських словах *мимохіть* і *мимохідь* в одному випадку пишеться *т*, а в другому – *д*? Який принцип орфографії тут застосовується?

4. ► Нижче представлено вірш білоруського поета Максима Богдановича (1891–1917) «Непагодаю маёвай» у тому вигляді, у якому його було опубліковано вперше. Схарактеризуйте орфографічні особливості тексту.

Падаюць вішняў цьвяты, і разносіць іх вецер халодны;

Сьнегам у чорную гразь падаюць вішняў цьвяты.

Плачце, галіны, лісты! Загубілі вятры цьвет ваш родны, –

Некчаму болі вам жыць. Плачце, галіны, лісты!

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що таке письмо?
2. Яке значення винайдення письма в історії розвитку суспільства?
3. Яку функцію письмо виконує в суспільстві?
4. Які етапи розвитку письма Ви знаєте?
5. Де в наші дні використовуються елементи піктографічного й ідеографічного письма? Наведіть приклади такого використання.
6. Який вид фіксації людської думки відноситься до підготовчого періоду письма?
7. Що Вам відомо з історії формування писемності в слов'ян?
8. Носії яких слов'янських мов користуються кириличною системою письма, а які – латинською системою?
9. Що таке графіка?
10. Скільки сімей алфавітів існує на Землі? Назвіть їх.
11. Чи є в українському алфавіті елементи силабічного письма?
12. Назвіть основні принципи орфографії та охарактеризуйте їх.

Тестові завдання

1. У якому рядку правильно названі принципи орфографії:

- А) фонетичний, лексичний, морфологічний, традиційний;
- Б) фонетичний, семантичний, морфологічний, історичний;
- В) фонетичний, диференційний, традиційний, лексичний.

2. Відображення змісту повідомлення у вигляді малюнка або послідовності малюнків – це:

- А) фонографія;
- Б) піктографія;
- В) ідеографія.

3. Буквено-звукове письмо започаткували:

- А) греки;
- Б) фінікійці;
- В) Кирило і Мефодій.

4. Сукупність усіх засобів письма – це:

- А) алфавіт;
- Б) графіка;
- В) орфографія.

5. У якому рядку всі слова пишуться за фонетичним принципом:

- А) школа, чеський, спитати;
- Б) боротьба, парта, каса;

В) кишень, Віра, вікно.

6. Фінікійське письмо було:

- А) силабічним;
- Б) консонантно-звуковим;
- В) буквено-звуковим.

7. Букви я, ю, є, ї – елементи:

- А) ідеографічного письма;
- Б) силабічного письма;
- В) консонантно-звукового письма.

8. Кирилиця була розроблена на основі:

- А) латиниці;
- Б) глаголиці;
- В) візантійського грецького письма.

9. Кіпу, вампум – це різновиди:

- А) “предметного письма”;
- Б) піктографічного письма;
- В) ідеографічного письма.

10. Графіка – це:

- А) сукупність букв, розташованих в усталеному порядку;
- Б) сукупність усіх засобів письма;
- В) розділ мовознавства, який вивчає походження і розвиток письма.

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. З історії виникнення письма.
2. Місце і роль піктографічного письма в сучасному світі.
3. Місце і роль ідеографічного письма в сучасному світі.
4. ► Становлення азбуки в слов'ян.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 33-39.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 49-55.
3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
4. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 106-119.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 174-182.
7. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С.166-181.
8. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 164-181.
9. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 22-23.
10. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 54-63.

ТЕМА: ЛЕКСИКОЛОГІЯ.
СЛОВО ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ.
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА МОВИ

*Слова – це крила ластівки, вона їх не почуває, але
без них не може злетіти.*

Ю. Мушкетик

Слово до слова – зложиться мова

Народна мудрість

1. Предмет і завдання лексикології.
2. Слово як основна одиниця мовної системи. Слова повнозначні і службові. Ознаки слова. Визначення слова.
3. Значення слова і поняття. Лексичне значення слова. Мотивовані й немотивовані значення слів.
4. ► Поняття семи, семеми, лексеми, семасіології (проілюструйте на прикладах).
5. Однозначні та багатозначні слова. Пряме і переносне значення слова.
6. Типи переносних значень слова (метафора, метонімія, синекдоха).
7. Омоніми. Розмежування омонімії та полісемії. Походження омонімів. Омофони, омографи, омоформи.

Основні терміни: *слово, лексема, сема, семема, лексикологія, конкретна лексикологія, загальна лексикологія, історична лексикологія, зіставна лексикологія, прикладна лексикологія, лексикографія, лексичне значення слова, семасіологія, семантичне поле, синоніми, омоніми, омофони, омографи, омоформи, полісемія, моносемія, метафора, метонімія, синекдоха.*

 Стисло про головне

1. Розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови (лексику) і слово як його основну одиницю, називається **лексикологія**. Це порівняно молода галузь мовознавства, котра сформувалася пізніше, ніж інші галузі (фонетика, граматики) і дискусії навколо існування котрої тривали до I пол. XX ст., хоча сам термін було уведено в науковий обіг ще в 1765 р. у французькій енциклопедії Д. Дідро та Л. Д'Аламбера.

Лексика може вивчатися з різних поглядів. Тому розрізняють загальну, конкретну, описову, історичну, зіставну, діалектну й прикладну лексикологію (визначення дати самостійно).

Термін лексикологія може розглядатися в *широкому* і *вужькому* значенні. У широкому значенні лексикологія – це багатоаспектна наука, яка вивчає словниковий склад мови з різних боків, а тому використовується як загальне позначення усіх розділів мовознавства, що вивчають слово: **власне лексикології** (тобто лексикологія у вужькому значенні, вона вивчає словниковий склад мови), **семасіології** (досліджує семантику, тобто значення слів, їхню природу й типи), **ономасіології**, або теорії номінації (вивчає процеси найменування), **етимології** (встановлює походження слів, зміни в їхньому значенні й звуковому оформленні, зв'язки з іншими словами цієї та

споріднених мов), **ономастики** (вивчає власні назви, відповідно до об'єкта вивчення поділяється на розділи: **антропоніміка** – вивчає власні назви людей; **топоніміка** – власні назви місцевостей; **гідроніміка** – водойм та ін.), **фразеології** (вивчає стійкі сполучення слів).

Лексикографія – наука про укладання словників.

2. Слово – це найменша самостійна одиниця мови, що складається рідко з одного звука, а частіше – з граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення.

Крім поняття слово, у лінгвістиці використовують термін **лексема** – це абстрактне поняття (пор. фонема, морфема), це слово як сукупність усіх його граматичних форм і лексичних значень. Лексема – це структурний елемент мови, на відміну від слова в його конкретних реалізаціях – словоформах, які є одиницями мовлення. Адже **словоформа** – це окреме слово, вжите в певній граматичній формі. Наприклад, у реченні *Голова голові головою розбив голову* 5 слів (словоформ) і 2 лексеми: іменник голова, вжитий у двох лексичних значеннях („керівник установи” і „частина тіла”) та чотирьох граматичних формах (н.в, д.в, о.в., зн.в), та дієслово – розбити у формі ч.р. одн. мин.ч. дійсн. сп.

Отже, лексема і слово тісно пов'язані між собою поняття. Вони співвідносяться як мова і мовлення, фонема і звук.

3. **Лексичне значення** – це зміст слова, встановлювана мисленням людини співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом чи явищем дійсності, які позначені цим комплексом. Таким чином, лексичне значення співвідносить слово з навколишнім світом. Носієм лексичного значення є основа слова.

Поняття *семантика* і *значення* є синонімічними (пор. *однозначність* – *моносемія*, *багатозначність* – *полісемія*).

Семема – це лексичне значення слова.

Сема – це мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць. Синонімічні назви: елементарний смисл, семантичний множник, компонент значення. Поєднуючись, семи утворюють семему. Так, значення (=семему) слова *холостяк* становлять семи ‘людина’, ‘чоловіча стать’, ‘дорослість’, ‘неодруженість’.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. Подані слова запишіть у два стовпчики: у перший – однозначні слова, у другий – слова, які можуть мати кілька значень.

Легкий, кар'єра, рукав, світлий, гречка, золотий, тахікардія, голова,

похмурий, жоржина.

б. Визначте способи творення переносних значень слів у поданих прикладах, указати, на основі якої ознаки відбулося перенесення назви.

Вушко (частина тіла) – вушко голки _____

блюдо (предмет посуду) – блюдо (їжа) _____

Наполеон (історична особа) – тістечко „Наполеон” _____

шовк (тканина) – вся в шовках _____

тут не ступала людська нога _____

золоті руки _____

робочі руки _____

берегти копійку _____

срібло (метал) – срібло (посуд) _____

очне яблуко _____

Житомир спочиває _____

шовкова стрічка – цікава стрічка (кінофільм) _____

зимовий ранок – новорічний ранок (захід) _____

щокі горять _____

7. Виписати з художньої літератури по 2-3 речення – зразки тропів (метафори, метонімії, синекдохи).

8. Дібрати синонімічні ряди до поданих слів.

Батьківщина, _____

пошана, _____

заметіль, _____

сміливий, _____

завзято, _____

сміятися, _____

9. Дібрати антоніми до запропонованих слів. Чи до всіх слів можна дібрати антоніми? Чому?

Високий _____, зима _____, життя _____,

стіна _____, говорити _____, рідний _____, захід _____.

10. Зіставте словникові статті, у яких подано багатозначні слова, зі статтями, які стосуються омонімів. У яких прикладах поєднуються явища омонімії та полісемії.

ЖИТТЯ, -я, с. 1. Вища форма існування матерії, найхарактернішими рисами

якої є обмін речовин, самооновлення, самовідтворення. // Існування всього живого; прот. с м е р т ь. 2. Стан живого організму в стадії розвитку, зросту. 3. Період існування кого-небудь; вік. // Все пережите, зроблене людиною за час її існування; біографія. 4. Спосіб існування кого-небудь. 5. Жива істота. 6. *перен.* Про щось дороге, необхідне, важливе. 7. Прояв фізичних і духовних сил живих істот. 8. Пожвавлення, рух, посилення діяльності живих істот. 9. Сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь. 10. Те, що реально існує; дійсність. ****Вкорочувати життя** – небережними, необдуманими діями, вчинками призводити до передчасної загибелі, смерті. (Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. С. 369).

ПОЗАЇЖДЖАТИ¹, -аємо, -аєте, *док., неперех.* 1. Заїхати куди-небудь (про всіх чи багатьох, усе чи багато). *Позаїжджати далеко.*

ПОЗАЇЖДЖАТИ², -аю, -аєш, *док., перех.* 1. Заїздити, замучити, виснажити їздою всіх чи багатьох (Там само. – С. 1015).

МИР¹, -у, ч. 1. Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода. *Жити в миру.* ****Миром**, у знач. присл. – мирно, без сварок і суперечок. 2. Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; прот. в і й н а. // Мирна праця. 3. Угода сторін, що воюють між собою про припинення воєнних дій; мирний договір. 4. Спокій, тиша. ****Іти (зоставатися і т. ін.) з миром** – уживається як добре побажання тому, хто йде або залишається.

МИР², -у, ч. 1. *заст.* Земля з усім, що на ній існує; світ. ****Інший мир** – загробне життя; той світ. 2. Усе живе, усе, що оточує нас. // *який.* Люди певної території; суспільної групи і т. ін. 3. *іст.* Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. // Взагалі громада; народ (перев. про селян). ****Миром; Усім миром**, у знач. присл. – усі разом, спільно. **На миру** – серед людей, у присутності людей. 4. *заст.* Життя мирян; світське життя, на протилежність монастирському. **Ходити (іти і т. ін.) по миру** – просити милостиню, жебракувати (Там само. – С. 667).

11. Визначте тип омонімії в поданих прикладах (абсолютні омоніми чи часткові – омофони, омоформи, омографи).

Тепло (іменник) – *тепло* (прислівник), *Лев* (ім'я) – *лев* (тварина), *пора* – *порá*, *ласка* (доброзичливе ставлення) – *ласка* (тварина), *кілька* (іменник) – *кілька* (числівник), *атлас* (географічний) – *атлас* (тканина), *Місяць* (астрономічний об'єкт) – *місяць* (часовий проміжок), *стрілки* (годинника) – *стрілкі* (люди), *акція* (цінний папір) – *акція* (дія), *вандали* (східногерманські племена) – *вандали* (люди, які знищують культурні цінності), *сонце* – *сон це*, *жіла* – *жилá*, *лисичка* (тварина) – *лисичка* (гриб).

Проблемні питання

1. Велику людину високого зросту можна назвати: *велетень, велет, богатир, гігант, атлант, титан, колос, Гуллівер, Геракл, Антей, здоровань, здоровило, амбал, дилда, слон, шафа, одоробло...* Які з них, на вашу думку, будуть вдалимими для назви крамниці одягу великих розмірів (від 52 і далі)?

Чому?

2. ► Східна мудрість каже: *Скільки не кричи «халва», у роті солодке не стане*. Ви згодні з цим? Чи здатне слово певною мірою замінити денотат? Проілюструйте на інших прикладах залежність відчуттів від мовних образів.

3. ► Давньогрецький філософ Демокріт вважав, що алогічність мови виявляється в тому, що:

- а) багато слів мають по декілька значень;
- б) багато речей мають по кілька назв;
- в) з часом одна назва змінюється іншою;
- г) деякі речі не мають назв.

Проілюструйте кожен із цих випадків прикладами з української або іноземної мови, яку вивчаєте.

4. Часто той, хто говорить, замість нейтральної надає перевагу назві зниженій або піднесеній. Наприклад, замість *машина* чи *автомобіль* він може сказати *авто, лімузин, кабриолет, транспортний засіб, тачка, таратайка, колимага, драндулет* тощо. Які причини цього явища?

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що є об'єктом дослідження лексикології?
2. Чому в мовознавстві відсутнє єдине визначення слова?
3. Назвіть ознаки слова.
4. Що таке лексема? Зіставте такі поняття, як лексема, сема, семема.
5. Що таке лексичне значення слова?
6. Які типи лексичних значень слова Ви знаєте?
7. Які значення слів вважаються мотивованими, а які немотивованими?
8. Які зв'язки між словом і поняттям?
9. Назвіть основні критерії розмежування полісемії й омонімії.
10. До яких слів (однозначних чи багатозначних) належать терміни?
11. За якими ознаками відбувається перенесення значень слів?
12. Що таке антоніми, яка їх стилістична роль у мові?
13. Що таке синонімія, які є типи синонімів?
14. У чому особливість евфемістичних синонімів?
15. Які виділяють основні групи лексики з погляду походження, вживання?

Тестові завдання

1. Продовжити висловлювання: *Лексика – це...*

- А) синоніми, антоніми, омоніми;
- Б) словниковий склад мови;
- В) застарілі слова;
- Г) наука про мову;
- Ґ) наука про словниковий склад мови.

2. Позначити рядок, у якому всі слова – омографи:

- А) дорога, зав'язь, затримка, переносу;
- Б) зачин, графа, здогадка, різки;
- В) лінійка, лупа, обід, щілінка;

Г) пора, запал, заняття, деревина;

3. Продовжити речення, обравши відповідний термін із переліку: Слова, які колись уживалися часто, а тепер майже не вживаються – це...

А) діалектизми;

Б) неологізми;

В) архаїзми;

Г) жаргонізми;

Г) фразеологізми.

4. Омоніми – це слова...

А) які мають однакове значення і написання;

Б) які мають однакове написання, але різне значення;

В) які протилежні за значенням.

5. Синоніми – це слова:

А) з однаковим звучанням, але різним значенням;

Б) з протилежним значенням;

В) з однаковим чи подібним значенням, але різним звучанням.

6. Антоніми – це слова:

А) з однаковим звучанням, але різним значенням;

Б) з протилежним значенням;

В) з однаковим чи подібним значенням, але різним звучанням.

7. Продовжити висловлювання: Неологізми – це слова, які ...

А) з'являються в мові;

Б) позначають предмети і явища чужого життя;

В) вживаються лише в мовленні людей певної території;

Г) запозичені з інших мов.

8. Продовжити висловлювання: Архаїзми – це слова, які ...

А) на сьогодні майже не вживаються і позначають реалії, які зникли;

Б) позначають предмети і явища чужого життя;

В) вживаються лише в мовленні людей певної території;

Г) на сьогодні майже не вживаються і позначають реалії, що тепер отримали іншу назву.

9. Позначити рядок, у якому всі пари слів є антонімами:

А) високо – низько, день – вечір, сім'я – рід, зима – літо;

Б) верх – низ, сміх – сльози, чорне – біле, ліс – гай;

В) сум – радість, день – ніч, ранок – вечір, тут – там.

10. Позначити рядок, у якому всі слова є синонімами:

А) ліс, байрак, діброва, садок, парк;

Б) стежка, шлях, путівець, дорога, гостинець;

В) веселий, радісний, швидкий, меткий.

11. Позначити рядок, у якому всі словосполучення чи речення вжито в переносному значенні:

А) оазис культури; проходить час; носій мови;

Б) автор книги; посміхнулись карі оченята; зійшлося все село;

В) бідний словниковий запас; з'їсти зуби; номер будинку.

12. Установити відповідність між термінами та їх змістом:

- А) наука про словниковий склад мови;
- Б) наука про значення слів;
- В) наука, яка вивчає процеси найменування;
- Г) наука, яка вивчає походження слів;
- Ґ) наука про власні назви;
- Д) наука про укладання словників;
 1. Етимологія;
 2. Лексикографія;
 3. Ономасіологія;
 4. Ономастика;
 5. Лексикологія;
 6. Семасіологія.

13. У якому рядку подано визначення лексикології? Лексикологія – це розділ науки про мову, що вивчає...

- А) ...звуковий склад мови, творення звуків і їхні властивості.
- Б) ...лексичне значення стійких словосполучень.
- В) ...сукупність усіх засобів писемної мови, якими передається усне мовлення.
- Г) ...словниковий склад мови та лексичне значення слів.
- Д) ...систему загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови.

14. Установіть відповідність між поданими визначеннями та їхніми назвами.

- А) Слова, які мають кілька лексичних значень, одне з яких є прямим.
- Б) Слова, різні за звучанням і написанням та протилежні за значенням.
- В) Слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням.
- Г) Слова, різні за звучанням і написанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням.
- Д) Слова, близькі за зовнішньою формою, звучанням, але різні за значенням.
 1. Синоніми.
 2. Омоніми.
 3. Пароніми.
 4. Багатозначні (полісемічні) слова.
 5. Антоніми.

15. Установіть відповідність між поданими визначеннями та їхніми назвами.

- А) Слова, засвоєні українською мовою з інших мов.
- Б) Спеціальні слова, які вживають для найменування конкретних понять із певної галузі науки.
- В) Слова, що використовуються групами людей, які об'єднані спільною професією.
- Г) Слова, вживання яких обмежене певною територією.
- Д) Назви застарілих понять і предметів, які вийшли з ужитку.
 1. Історизми.
 2. Діалектизми (діалектна лексика).

3. Терміни.
4. Запозичені слова.
5. Професіоналізми (професійна лексика).

Підготуйте доповідь або реферат. Темы рефератів:

1. Омонімія і полісемія в українській мові.
2. Табу і евфемізми в житті українців.
3. ► Шляхи засвоєння іншомовної лексики.
4. ► Шляхи формування лексики сучасної української літературної мови.
5. Лексика з погляду її вживання.
6. ► Лексика з погляду її походження.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 90-108.
2. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 87-105.
3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
4. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
5. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 52-61.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С.182-231.
7. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 133-152.
8. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 31-50.
9. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 48-53.

ТЕМА: РОЗДІЛИ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

Інтерес до етимології виявляється і в дорослих, і в дітей, і етимологізування – улюблена справа людей, які мало розуміють закони розвитку мови. Навпаки, лінгвісти, розуміючи всю складність з'ясування правильних етимологій, підходять до цього дуже обережно.

О. Реформатський

Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету.

В. Жайворонок

Взагалі без імення ніхто між людей не буває. Хто б не родився на світ – родовита людина чи проста, кожного з них, породивши, іменням батьки наділяють.

Гомер

1. Етимологія. Принципи етимологічного дослідження. Явище деетимологізації. Народна етимологія.
2. Фразеологія. Класифікація фразеологізмів.
3. Ономатологія, її основні галузі. Слов'янські імена. Вплив християнства на становлення слов'янської антропоніміки.

Основні терміни: етимологія, деетимологізація, народна (побутова) етимологія, внутрішня форма слова, фразеологія, лексикалізація, фразеологізм, фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення, ономатологія, ономастика, антропоніміка, топоніміка, етноніміка, гідроніміка, антропонім.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.
3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.
4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.
5. Установіть етимологію свого імені й прізвища.
6. Серед поданих прикладів визначте вільні словосполучення й фразеологічні одиниці, поясніть значення останніх.

Дихати на долоні, дихати на ладан; пекти картоплю, пекти раків; сховати дорогоцінності, сховати кінці у воду; пасти худобу, пасти очима, пасти задніх; попасти пальцем у небо, попасти у незнайоме місто; скопити у калюжу, скопити у халепу; чесати язиком, чесати гребінцем.

7. Поясніть значення поданих фразеологізмів та визначте їх тип.

Покласти зуби на полицю; не за горами; замилювати очі; пити гірку чашу; як вареник у маслі; гострий на язик; стріляний горобець; пасти очима; піймати облизня; і в вус не дути; взяти до уваги; залити за шкуру сала; взятися за розум; ні Богу свічка ні чорту кочерга; як кіт наплакав; передати куті меду; Пилип з конопель; собака на сні; викинути з голови; підкласти свиню.

8. До поданих фразеологізмів дібрати фразеологізми-антоніми.

Як кіт наплакав _____

Кров з молоком _____

Аж у руках горить _____

Де раки зимують _____

У сини годиться _____

Ні пари з вуст _____

9. До поданих фразеологізмів дібрати фразеологізми-синоніми.

Як у воду впав _____

Точити яси _____

Замилювати очі _____

Не за горами _____

Хоч греблю гати _____

Ні Богу свічка ні чорту кочерга _____

П'ятами наживати _____

10. Дібрати фразеологізми, що вживаються лише в розмовному мовленні і

мають значення:

‘лінощі’ _____
‘тривога’ _____
‘швидкість’ _____

11. Пригадати 10-15 фразеологізмів із компонентами: *сім, рука, давати (дати)*.

12. ► Дібрати переклади-кальки до латинських фразеологізмів. Чому це кальки, а не звичайний переклад?

Veni, vidi, vici! _____

Repetitio est mater studiorum. _____

Amor omnia vincit. _____

Panem et circenses! _____

Pauca, sed bona. _____

Cogito, ergo sum. _____

Consuetudo est altera natura. _____

Omnia mea mecum porto. _____

Mens sana in corpore sano. _____

Ars longa, vita brevis. _____

13. Зі збірок усної народної творчості виписати десять фразеологізмів, до складу яких входять антропоніми.

14. Навіщо люди творчих професій (письменники, співаки, художники) беруть собі псевдоніми? Як переваги і недоліки такої двоіменності? Наведіть приклади людей, які більше відомі за псевдонімом.

Проблемні питання

1. Яскраві випадки народної етимології можна спостерігати в мовленні дітей. Наприклад:

а) маленька дівчинка Наталка, уперше подивившись постановку „Наталки Полтавки” І. Котляревського, оголосила батькам: „Коли я виросту, поїду в **Козакстан** і вийду заміж за **козака Петра!**”

б) на думку цієї ж дівчинки, у **консерваторії** виготовляють **консерви**;

в) чотирирічний Олексій, побувавши в гостях, розповідає бабусі:

– Бабусю, мене пригощали **варениками!**

– Вони тобі сподобалися?

– Ні! Всередині зовсім не було **варення!**

Наведіть кілька прикладів народної етимології із власних спостережень.

2. ► Французький мовознавець Антуан Мейє (1866–1936) – автор жартівливого афоризму: „Усі хороші етимології вже придумані, залишилися лише погані”. Як Ви вважаєте, на чому ґрунтується надійність „хороших” етимологій?

3. Відгадайте загадку-жарт: *Що належить вам, але частіше використовується іншими людьми?*

Визначте лінгвістичне підґрунтя цього жарту. Що в цьому контексті означає „належить”? Чому інші люди користуються цим частіше, ніж Ви?

4. Батьки, вибираючи дитині ім’я, оцінюють його з різних точок зору. З яких саме? Порівняйте запропоновані жіночі імена й зазначте, чому одні з них є більш вдалими, ніж інші.

Валерія, Клеопатра, Анжеліка, Тетяна, Параскева, Лариса, Новела, Алевтина, Ера, Марина, Сальвія, Алла, Валентина, Єва, Марфа, Ромуальда, Уліта, Олександра, Матильда.

5. При постриженні в монахи людина повинна відмовитися від свого мирського імені й отримати нове, духовне. Як Ви вважаєте, з якою метою це роблять?

6. У школі, зазвичай, майже всі учні й учителі мають прізвиська. Чому вони виникають? Як утворюються і співвідносяться зі справжніми іменами?

7. ► Чи впливає ім’я на долю речі? Проілюструйте свою позицію прикладами з художньої літератури, історії.

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що таке етимологія і які її завдання?
2. Що є об’єктом дослідження етимології?
3. Які принципи наукового етимологізування ви знаєте?
4. Чим відрізняється наукова етимологія від так званої народної етимології?
5. Що таке фразеологія?
6. Що є об’єктом дослідження фразеології?
7. Яка різниця між фразеологізмами і словами?
8. Які підходи до класифікації фразеологізмів ви знаєте?
9. Що є об’єктом дослідження ономастики?
10. Які виділяють розділи ономастики?

Тестові завдання

1. Продовжити висловлювання: Фразеологія вивчає...

- А) словосполучення;
- Б) крилаті слова;
- В) усі усталені вирази;
- Г) прислів’я і приказки.

2. Установіть відповідність між поданими визначеннями фразеологізмів та їхніми назвами.

А) Фразеологізми, загальне значення яких не впливає зі значень їхніх компонентів.

Б) Фразеологізми, переносне значення яких певною мірою мотивується значенням тих слів, що до нього входять.

В) Фразеологізми, які характеризуються певною самостійністю складових компонентів.

1. Фразеологічні єдності.

2. Фразеологічні сполучення.

3. Фразеологічні зрощення.

3. Установити правильне значення фразеологізму *п'яте через десяте*:

А) похапцем;

Б) швидко;

В) неправильно;

Г) давно;

Ґ) багато.

4. Вибрати з поданих нижче фразеологічних сполучень синонім до фразеологізму *чуба гріти*:

А) збити пиху;

Б) пошитися в дурні;

В) намилити шию;

Г) під п'ятою сидіти;

Ґ) пекти раків.

5. Установити відповідність між синонімічними фразеологізмами:

1) мороз дере;

а) ляпати язиком;

2) оком не моргнути;

б) мурашки бігають по спині;

3) як намальований;

в) і вусом не вести;

4) третій калач;

г) стріляний горобець;

ґ) молоти язиком;

д) хоч у раму прав.

6. Продовжити висловлювання: *Етимологія* –...

А) наука про словниковий склад мови;

Б) наука про значення слів;

В) наука, яка вивчає процеси найменування;

Г) наука, яка вивчає походження слів;

Ґ) наука про власні назви;

Д) наука про укладання словників.

7. Якого принципу етимологічних досліджень не існує:

А) фонетичного;

Б) словотвірного;

В) синтаксичного;

Г) семантичного;

Ґ) генетичного;

Д) речового;

Е) просторового.

8. Продовжити висловлювання: *Деетимологізація* – це ...

А) етимологізування за першим випадковим співзвуччям;

Б) утрата словом внутрішньої форми, тобто зв'язків зі спорідненими словами;

В) установлення внутрішньої форми слів.

9. Установіть відповідність між термінами та їх значеннями:

А) наука, яка вивчає власні назви людей;

Б) наука, яка вивчає назви водойм;

В) наука, яка вивчає назви місцевостей;

1) топоніміка;

2) гідроніміка;

3) антропоніміка.

10. Продовжити висловлювання: Ономастика –...

А) наука, яка вивчає процеси найменування;

Б) наука, яка вивчає походження слів;

В) наука про власні назви.

11. У якому рядку не всі імена питомі слов'янські:

А) Всеволод, Ганна, Богдан;

Б) Володимир, Людмила, Ярослав;

В) Живко, Дзвенислава, Малюта.

Підготуйте доповідь або реферат. Теми рефератів:

1. Походження власних імен.

2. ► Походження українських прізвищ.

3. ► Походження власних географічних назв.

4. Джерела походження фразеологізмів

5. Етимологія. “Народна” етимологія.

6. ► З історії української лексикографії.

7. ► Походження гідронімів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 108-110.

2. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 87-105.

3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.

4. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.

5. Жайворонок Н.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Довіра, 2007. – С. 249-261.

6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С. 232-257.

7. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 235-247.

8. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – С. 90-91.

ТЕМА: ГРАМАТИКА. РОЗДІЛИ ГРАМАТИКИ

*Грамматика панує навіть над царями
Жан Мольєр*

*Грамматика письма всіх навчає...
Ключем бо є, отворяючи всім ум,
к пізнанню в преправий розум.
По котрій, власне, як по всході, піде
кожний, если хоче, всіх наук дійде.
Л. Зизаній*

1. Грамматика – розділ мовознавчої науки. Розділи граматики.
2. Основні елементи граматичної будови мови.
3. ► Граматичне значення слова. Єдність його з лексичним значенням.
4. ► Граматична форма слова. Способи і засоби вираження граматичних значень.
5. ► Граматична категорія. Граматичні та лексико-граматичні категорії. Взаємозв'язок граматичного значення, граматичної форми і граматичної категорії.

Основні терміни: *граматика, загальна граmatика, часткова граmatика, морфема, словоформа, словосполучення, речення, граmatика, синтаксис, морфологія, морфеміка, граmatичне значення, граmatична форма, граmatична категорія, лексико-граматична категорія, афіксація, аглютинація, фузія, внутрішня флексія, трансфіксація, редуплікація, суплетивізм.*

Стисло про головне

1. Термін **граматика** (від гр. словосполучення *grammatikē technē* – письмове мистецтво, від *gramma* – буква) має кілька значень: 1) граматична будова мови, яка охоплює граматичні значення, способи і засоби їх вираження, закономірності словозміни, словотворення та поєднання словоформ у словосполучення та речення; 2) розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови; 3) морфологія і синтаксис.

Розрізняють граматику **загальну**, яка вивчає загальні закономірності будови мови як людського засобу спілкування, та **часткову**, яка вивчає граматичну будову окремих мов.

Серед часткових граматик залежно від їх призначення розрізняють граматики:

- описову;
- історичну;
- порівняльну;
- зіставну.

Окреме місце посідає шкільна граmatика, „яка подає основні граматичні відомості разом з орфографічними та пунктуаційними правилами”. Вона відбиває традиційні погляди і містить значні розбіжності із сучасними лінгвістичними досягненнями (І.Вихованець УМ:Енц.).

Об'єктом граматики є граматична будова мови, яка має свої категорії та

одиниці – морфеми, словоформи, словосполучення і речення. Таке розмаїття одиниць і категорій мови зумовило поділ граматики як науки про граматичну будову мови на розділи. До них належать:

Морфологія (від гр. *morphē* форма, *logos* – вчення, слово) – розділ граматики, який охоплює вчення про структуру слова, форми словозміни, способи вираження граматичних значень, а також учення про частини мови та властиві їм способи словотворення. Тобто морфологія – це граMATика слова, яка розглядається як поєднання вчення про значущі частини слова (морфеміки) та вчення про частини мови (власне морфологія).

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – побудова, порядок) – розділ граматики, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова. Тобто синтаксис – це граMATика зв'язного мовлення.

До граматичної будови мови відносили також словотвір (І. Вихованець), хоча останнім часом його виділяють в окрему підсистему і відводять проміжне місце між лексикологією та граMATикою (М. Кочерган).

2. До основних елементів граматичної будови мови належать морфема, словоформа, словосполучення і речення.

Словоформа – конкретна граматична форма слова, яка охоплює його формальне вираження і граматичне значення. Слово як одиниця мови має не лише лексичне, а й граматичне значення, яке супроводжує слово і визначає межі його синтаксичного вживання. Наприклад, слово *нога* має не лише лексичне значення ‘одна з двох нижніх кінцівок людини’, а й граматичне – це іменник ж.р., одн., н.в.

Визначення морфеми, словосполучення, речення див. тему „Система і структура мови”.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями. При відповіді на четверте питання використати запропонований фрагмент:

*„Слово існує в мові як система форм. **Форма слова** – це належна мовній системі та чи інша граматична видозміна, яка поряд із загальним категоріальним значенням несе комплекс часткових граматичних значень чи одне таке значення. Окремо взята форма конкретного слова є його **словоформою**.*

*Властивість слова утворювати систему форм називається **словозміною**. Поняття словозміни охоплює такі зміни слова, які не порушують єдності його лексичного і загального категоріального значення.*

*Система форм слова називається його **парадигмою**. У парадигмі об'єднуються всі форми слова і всі його граматичні значення”.*

2. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть значення основних термінів до теми й запишіть їх у власний словник.

3. Дати відповіді на питання для самоаналізу та самоперевірки.

4. Закріпіть знання з теми, розв'язавши тестові завдання.

5. Ознайомтеся з фрагментами праць лінгвістів, з'ясуйте, що таке граматична будова мови, яка її специфіка й особливості.

„Термін грамати́ка (грец. γραμματική, від γράμμα – літера, написання) у лінгвістичній літературі вживається у значеннях: 1) будова мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови – систему морфологічних категорій і форм слів різних частин мови, синтаксичних категорій, словосполучень і речень та способи словотворення.

Грамати́ка як наука сформувалася в елліністичну епоху (III–I ст. до н. е.), хоча відомо, що вже шумери й вавилонці (III–I тис. до н. е.) у «силабаріях» – двомовних філософських посібниках – виділяли списки граматичного змісту (парадигми словозміни дієслова, займенників тощо). У граматиці Паніні (V ст. до н. е.) було описано «граматичний словотвір» давньоіндоарійської мови (санскриту), зроблено спробу класифікації слів на частини мови, визначено функції основних відмінків тощо. Погляди давньоіндійських граматистів знайшли подальший розвиток в античній теорії – у філософських працях Протагора, Платона, Арістотеля, грамати́ках Олександрійської граматичної школи та ін. Від учення про звуки, пов'язаного з навчанням ритміки і метрики вірша, правильного читання, зумовленого потребами ораторського мистецтва, дослідження слова та його етимології грамати́ка поступово переходить до таких об'єктів аналізу, як граматичні форми слів, частини мови, словозміна різних класів слів тощо. В античних грамати́ках уперше було введено термін синтаксис, власне, було закладено основи виокремлення двох основних розділів – морфології і синтаксису” (Плющ М.Я. Грамати́ка української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. С. 4).

„Система існуючих у мові і об'єктивно діючих законів творення слів, зміни їх форми та сполучення їх у речення становить грама́тичну будову мови.

Грама́тична будова мови, як продукт багатовікового розвитку, відзначається великою стійкістю. Вона, разом із стійкою частиною словникового складу, становить структуру мови, визначає її специфіку, її національну самобутність” (Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. I. К.: Вища шк., 1972. С. 182).

„У грама́тичній будові мови найвагоміші одиниці – слово і речення. Саме вони відбивають специфіку грама́т. ладу мови, становлять ядро, що об'єднує ін. одиниці і засоби. Між грама́т. одиницями і грамемами (мінім. грама́т. значеннями) розташований центр грама́т. значень – грама́т. категорії. Разом із словом і реченням як осн. грама́т. одиницями вони конденсують у собі характер грама́т. будови певної мови. І слову, і реченню властиві свої грама́т. категорії” (Вихованець І.Р. Грамати́ка. Українська мова. Енциклопедія).

„Практичне й теоретичне знання грамати́ки рідної чи інших мов має важливе значення для культури суспільства.

Людина, яка не вміє належно користуватися літературною мовою в її писемному й усному варіантах, не може висловлювати свої думки так, щоб вони легко й правильно сприймалися читачами й співбесідниками.

Стихійне, несвідоме використання мови не забезпечує належної точності при вживанні її у різних сферах виробничої і громадської діяльності, в галузі науки й культури.

Проте значення граматичної науки виходить далеко за межі практичного вивчення мови. Граматична теорія тісно пов'язується з теорією пізнання.

... Кожна мова має свою граматичну будову, свою систему граматичних форм, свою систему граматичних категорій і свою систему граматичних значень. Основним завданням граматики як науки є виявлення властивих даній мові морфологічних та синтаксичних особливостей.

Грамматика, як і кожна наука, оперує системою наукових понять, що являють собою систему абстракцій. До складу наукових понять граматики входять передусім такі узагальнені граматичні поняття, як граматичні форми, граматичні значення, граматичні категорії.

Таким чином, граматична наука становить систему граматичних знань, практичне і теоретичне усвідомлення яких необхідне для кожної освіченої людини” (Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. С. 5-6).

6. Проаналізуйте подані приклади, враховуючи, що у вертикальних рядах виявляється спільність лексичних значень, а в горизонтальних – граматичних. У чому виявляється схожість лексичних значень і в чому відмінність граматична.

<u>вогонь</u>	<u>кінець</u>	<u>блок</u>	<u>лоб</u>
полум'я	завершення	об'єднання	чоло

7. Визначити, яке граматичне значення передає кожна група слів.

Осінь, пам'ять, праска, гарна, ходила; її, відмінка, озера, інших, перших; в лісі, на яблуні, в морі, на небі; руки, гілки, трави, вечори, місяці.

8. Словоформа (граматична форма) поєднує в собі граматичне значення і засоби його вираження. Укажіть, які граматичні значення можна визначте в поданих словах і яке формальне вираження цих граматичних значень.

Нога, нóги – ногí, ніг, ногою; вести, ведеш, ведете, вів, вівши; пишеш, пишуть, писав, писала, пишучий, пишучи.

9. Визначте засоби передачі граматичних значень (формотворчі афікси, службові слова, порядок слів, наголос, лексичні повтори, чергування звуків, суплетивні форми).

Платити – плачу, стукати – стукнути, брати – взяти, темна-темна ніч, зустрів товариша батька – зустрів батька товариша, гóлови – головí, могла – міг, я прочитав книгу – я прочитав би книгу, шести – шість, писати – написати, поганий – гірший, він теж говорив – він те ж говорив, темний – темніший – більши темний, хворий сусід приїхав – сусід приїхав хворий, синє-синє небо, вісипати – висипáти, дві години – години дві, вікно – вікна, він –

його, ріки – рікі, сон – сну.

10. Визначте засоби передачі граматичних значень у поданих словах: укр. *столи, пішов би, люди, краще, зим, виходив – віходив*; рос. *мать любит дочь*; казах. *кызыл-кызыл* «найчервоніший»; англ. *good-better, write-writes, sing-sang*.

11. Якими мовними способами і засобами виражені граматичні значення у повнозначних словах наведеного тексту? Довести належність слів тексту до певної частини мови.

Літературна мова – це запашина пречудова квітка, пелюстками якої є народні говірки. А хай тільки зів'яне чи засохне навіть найменша пелюсточка – і квітка втратить свою чарівність (Г. Аркушин).

12. ► Проаналізуйте представлений приклад (квазіказку, уміщену в праці А.П. Загнітка «Сучасні лінгвістичні теорії»), визначивши, до якої частини мови належить кожне з псевдослів та які морфеми можна виділити в структурі кожного. Схарактеризуйте морфологічні ознаки, що допомогли виконати завдання. Висловіть припущення, яким міг бути зміст речення та можливі лексеми-відповідники для підстановки.

ПУСЬКИ БЯТІ

*Сяпала Калуша напушкою й укланчила бутявку. І войнить:
– Калушата, калушатоньки! Бутявка!
Калушата присяпала і бутявку стрямкала.
І полудонились.
А Калуша войнить:
– Осе! Оее! Бутявка ле некузява!
Калушата бутявку вичучили.
Бутявка зачукилилась, зіткнулулилась й усяпала з напушки.
А Калуша войнить:
– Бутявок не тряскають. Бутявок не тряскають. Бутявки дюбі і юмо-
зюмо некузяві. Від бутявок дубоняться.
А бутявка войнить за напушкою:
– Калушата подудонились! Калушата подудонились!
Зюмо некозяві! Пуськи бяті!*

ТЕМА: ЧАСТИНИ МОВИ

1. Частини мови. Принципи виділення частин мови.
2. Історія розвитку частин мови.

Практичні завдання

1. Опрацюйте тему за вказаними питаннями.
2. ► Ознайомитися з матеріалами щодо класифікації частин мови та прокоментуйте їх.

«Традиційну класифікацію частин мови критикували за її непослідовність і відсутність чітких класифікаційних критеріїв. Ще 1921 року Ж. Вандрієс підкреслював, що «класифікувати частини мови настільки важко, що дотепер ніхто задовільної класифікації не створив». Пізніше набагато критичніше висловився про традиційну класифікацію частин мови. Л. Теньєр: «Ця класифікація, що ґрунтується на туманному й безплідному емпіризмі, а не на точній і плідній теорії, не витримує жодної критики». Проте традиційний підхід (іноді з незначними модифікаціями) залишається надто тривким, що засвідчують академічні граматики слов'янських мов і підручкова література для вишів...» (Теоретична морфологія української мови: Академ. грамика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 14).

«Послідовне застосування різнорідних критеріїв класифікації дає змогу виділити передусім чотири частини мови – **іменник, дієслово, прикметник і прислівник**. ...До чотирьох частин мови потрібно додати **числівник**... » (Там само. С. 15-16).

«**Займенникові слова** не становлять окремишнього частиномовного класу, хоча й вирізняються певною специфічністю. Вони можуть лише «претендувати» на роль складника (підкласу) усередині чотирьох частиномовних класів – **іменника, прикметника, числівника і прислівника**. Займенникові слова представляють щось, указуючи, а не символізуючи (К. Бюлер). Це означає, що займенникові слова відрізняються від співвідносних їм частин мови тільки способом представлення, а не предметом представлення, і тому вони з семантико-стилістичного і формально-синтаксичного погляду уподібнюються або іменникові, або прикметникові, або числівникові, або прислівникові» (Там само. С. 18).

Однією з невирішених проблем лінгвістики є визначення статусу службових слів та вигуків. Автори «Теоретичної морфології української мови» – І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська – вважають, що «**прийменники, сполучники, зв'язки і частки**, виражаючи семантику відношень, не виконуючи семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій членів речення і виступаючи морфологічно не членованими граматичними одиницями, функціонують як **аналітичні синтаксичні морфемі**. Вони позбавлені у граматичній структурі української мови семантико-граматичних ознак слова, тобто не входять до системи частин мови як лексико-граматичних класів.

Великі труднощі викликає кваліфікація **вигуків** як специфічних мовних знаків» (Там само. С. 22). Загалом ці вчені доходять висновку, що вигуки «становлять периферію речення, характеризуючись морфологічною нечленованістю, емоційністю й інтонацією видільності, а також переважним спрямуванням у сферу мовлення», таким чином, вони становлять специфічні (нечленовані) реченнєві утворення (Там само. С. 25).

2. Визначте частиномовну належність слів у поданому тексті.

РУКИ МАТЕРІ

Руки матері. Пам'ятаю їх тоді, в дитинстві, – гарні, з довгими пальцями. Знаю їх і теперішніми. І знаю також: чи настане неждана біда, чи заболить душа, чи втратиш себе або любов, перша рука, протягнута на допомогу, буде рукою матері.

Правда, інколи оцінюємо ми це дуже пізно і запізнілими квітами намагаємося спокутувати свою черствість, неувагу, а інколи – те, що соромилися чомусь казати їй про любов. При житті по-різному складалися їхні долі, долі матерів... Погляньте на ці руки. Нібито гілки старого дерева, сумно стікають вони на коліна. Роки залишили на них свої сліди: глибокими доріжками відмічені втрати, горе, втома, недосипання, здулися, мовбито рівчаки у повноводдя, перетруджені судини... Бачу її на порозі будинку: відпрацювала, як завжди, від зорі до вечора, вийшла на ганок, зітхнула, присіла на нагріті сходинок, склавши руки на колінах. Чекає чогось? Може, так: сина, який давно не був у гостях, дочку, яка виросла непомітно, онуків. Ось прибіжать – і пеститиме вона їх, і буде розповідати довгу казку або співати пісню, перебираючи дитячі пасма...

Вкладіть у материнські руки свої, підніміть, наблизьте до обличчя свого, придивіться до зморщених пальців. Вони колись були гнучкі й проворні, м'які й рівні. Але якими б вони не були – молодими чи старими, гладенькими чи „з вузликами”, – нічого прекраснішого за них немає й не може бути у світі.

Пробачте, мамо... (З газети).

Проблемні питання

1. На письмі часто використовують такі умовні позначення: *тт.* – замість «томи», *рр.* – замість «роки», *сс.* – замість «сторінки», *§§* – замість «параграфи» тощо. Який граматичний спосіб лежить в основі такої передачі значення множини? Який вид письма використовується в таких випадках?

2. ► Прокоментуйте представлені висловлювання про граматику. Як Ви їх розумієте? На яких особливостях граматики зосереджено увагу в цих висловлюваннях?

Боюся, що ми не зможемо позбавитися Бога, доки ще віримо в граматику (Ф. Ніцше).

Мова має два потужні крила, які дають їй повнокровне життя: океан слів і граматику (Іван Вихованець).

Якщо б римляни вивчали всі винятки з правил своєї граматики, то в них не лишилось би часу на підкорення світу (Генріх Гейне).

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Що вивчає граматику?
2. Що таке граматична будова мови?
3. Як Ви розумієте абстрактний характер граматики?

4. Що таке граматичне значення і в яких відношеннях воно знаходиться з лексичним?
5. Які є засоби вираження граматичних значень у різних мовах?
6. Чим відрізняється граматична категорія від граматичного значення?
7. Як мовознавці визначають граматичну категорію?
8. Які Ви знаєте елементи граматичної будови мови? Охарактеризуйте їх.
9. Які є зв'язки між граматичною категорією, граматичною формою і граматичним значенням?
10. Які Ви знаєте способи і засоби вираження граматичних значень?
11. Що таке частини мови?
12. Які існують принципи виділення частин мови?

Тестові завдання

- 1. Розділ мовознавчої науки, що вивчає граматичну будову мови, називається:**
 - А) морфологія;
 - Б) граматики;
 - В) синтаксис.
- 2. Розділ граматики, що вивчає типи і структуру морфем, а також закономірності їх поєднання в словах, називається:**
 - А) морфеміка;
 - Б) морфологія;
 - В) синтаксис.
- 3. Основна одиниця мовного спілкування, що побудована за законами певної мови, характеризується завершеною інтонацією і виступає головним засобом формування та вираження думки, називається:**
 - А) словосполучення;
 - Б) слово;
 - В) речення.
- 4. Слово в певній граматичній формі – це:**
 - А) лексема;
 - Б) словоформа;
 - В) морфема.
- 5. Єдність граматичного значення і засобів його вираження – це:**
 - А) граматична форма;
 - Б) граматична категорія;
 - В) граматичне значення.
- 6. Використання афіксів для вираження граматичного значення слова – це:**
 - А) внутрішня флексія;
 - Б) суплетивізм;
 - В) афіксація.
- 7. Повторення слів або їх частин для передачі певних граматичних значень – це:**
 - А) суплетивізм;

- Б) редуплікація;
- В) трансфіксація.

8. Утворення граматичних форм одного й того ж слова від різних коренів або від різних основ – це:

- А) словоскладання;
- Б) редуплікація;
- В) суплетивізм.

9. До основних принципів виділення частин мови належать:

- А) фонетичний, морфологічний, лексичний;
- Б) семантичний, синтаксичний, морфологічний;
- В) словотвірний, морфологічний, семантичний.

10. До аналітичних способів вираження граматичних значень належать:

- А) службові слова, інтонація, порядок слів;
- Б) редуплікація, афіксація, суплетивізм;
- В) порядок слів, редуплікація, службові слова.

Підготуйте доповідь або реферат. Темі рефератів:

1. ► З історії формування і розвитку частин мови.
2. ► З історії розвитку категорії відмінка.
3. ► З історії розвитку категорії числа.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис. – К., 2006. – С. 113-139.
2. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 29-43.
3. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. – К., 1975. – 150 с.
4. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К., 1974. – С. 175-235.
5. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – 224 с.
6. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 1983. – С. 116-146.
7. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – С. 257-320.
8. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 262-321.
9. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Житомир, 2005. – С. 47-57.
10. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000. – С. 93-109.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Предмет і завдання мовознавчої науки. Проблеми загального і часткового мовознавства.
2. Дослідні методи мовознавства. Взаємозв'язок синхронічного та діахронічного вивчення мови.
3. Зв'язки мовознавства з іншими науками.
4. Мова як явище суспільне, а не психічне чи біологічне.
5. Мова і суспільство. Функції мови в суспільстві.
6. Звукова мова та інші засоби спілкування, їх обмеженість.
7. Мова і мислення.
8. Мова і мовлення.
9. Походження мови (основні теорії).
10. Багатство мов світу. Найпоширеніші мови. Живі і мертві мови.
11. Штучні мови. Есперанто. Волапюк.
12. Генеалогічна класифікація мов як наслідок активного розвитку порівняльно-історичного мовознавства.
13. Типологічна класифікація мов.
14. Основні процеси розвитку мов.
15. Поняття системи мови і мовної структури.
16. Знаковий характер мови. Поняття лінгвістичного знака.
17. Рівні мови. Взаємодія мовних рівнів.
18. Елементи мовної структури.
19. Галузі та розділи мовознавства.
20. Фраза як відрізок мовлення.
21. Такт як частина фрази.
22. Склад як частина фрази. Складотворчі звуки. Монофтонг, дифтонг, трифтонг.
23. Інтонація, складники інтонації (пауза, наголос, мелодика).
24. Наголос (музичний, кількісний, динамічний, сталий, рухомий).
25. Фонетика як галузь мовознавства.
26. Аспекти вивчення звуків мови, їх характеристика.
27. Фізичні характеристики звуків.
28. Робота мовного апарата. Артикуляція звуків. Артикуляційна база.
29. Поняття фонем, інваріанта і варіантів фонем. Функції фонем. Фонологічна система мови.
30. Фонема і звук. Звук як мовленнєва реалізація фонем. Фонема як мовний представник звука.
31. Експериментальне артикуляційне та акустичне вивчення звуків.
32. Класифікація фонем. Три артикуляційні моменти розрізнення голосних і приголосних фонем.
33. Система голосних фонем, принципи їх класифікації.
34. Система приголосних фонем, принципи їх класифікації.
35. Поняття про зміни звуків.
36. Функціональні та історичні зміни звуків. Фонетичні та нефонетичні зміни звуків.
37. Позиційні зміни.
38. Комбінаторні зміни.
39. Інші типи звукових змін.
40. Спонтанні звукові зміни.

41. Предмет і завдання лексикології.
42. Слово як основна одиниця мовної системи. Ознаки слова. Визначення слова.
43. Значення слова і поняття. Слова повнозначні і службові.
44. Поняття семи, семени, лексеми, семасіології (проілюструйте на прикладах).
45. Однозначні та багатозначні слова. Пряме і переносне значення слова. Типи переносних значень.
46. Омоніми. Розмежування омонімії та полісемії. Походження омонімів. Омофони, омографи, омоформи.
47. Етимологія. Принципи етимологічного дослідження. Явище деетимологізації. Народна етимологія.
48. Фразеологія. Класифікація фразеологізмів.
49. Ономатологія, її основні галузі. Слов'янські імена. Вплив християнства на становлення слов'янської антропоніміки.
50. Граматика – розділ мовознавчої науки, її предмет. Розділи граматики.
51. Основні елементи граматичної будови мови.
52. Граматичне значення слова. Єдність його з лексичним значенням.
53. Граматична форма слова. Способи і засоби вираження граматичних значень.
54. Граматична категорія. Граматичні та лексико-граматичні категорії. Взаємозв'язок граматичного значення, граматичної форми і граматичної категорії.
55. Частини мови. Принципи виділення частин мови. Історія розвитку частин мови.
56. Письмо – один із найважливіших винаходів людства.
57. Етапи розвитку письма.
58. Становлення азбуки у слов'ян. Кирилиця. Глаголиця.
59. Орфографія. Принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, традиційний, смисловий.

Рекомендована література

Основна:

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис: Навч. посіб. К., 2006.
2. Вступ до мовознавства: підручник / [І.О. Голубовська, С.М. Лучканин, В.Ф. Чемес та ін.]; за ред. І.О. Голубовської. Київ, 2016.
3. Дяченко Н. М. Вступ до мовознавства. Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Житомир, 2012.
4. Карпенко Ю.А. Вступ до мовознавства. К., 2014.
5. Кійко Ю.Є., Агапій А.П., Мельник Ю.Й. Вступ до мовознавства: практикум. Чернівці: Чернівецький ун-т, 2021. 176 с.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник 3-є вид., стер. Київ: Академія, 2014. 368 с.
7. Марчук Л.М., Шевчук З.С. Вступ до мовознавства. Практичні заняття. Самостійна робота: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 190 с. Електронна версія посібника доступна за покликанням: URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7454>

Додаткова:

1. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. К., 1997.
2. Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. К., 2009. 154 с.
3. Види лінгвістичного аналізу в поясненнях та взірцях: матеріали до державної атестації: навчально-методичний посібник. [Електронний ресурс] / [кол. авт.; за заг. ред. Л.М. Марчук; літ. ред. З.С. Шевчук]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський наці-ональний університет імені Івана Огієнка, 2023. 147 с. Електронна версія посібника доступна за покликанням: URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7504>
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. 360 с.
5. Горошкіна О. Яка прекрасна наука мовознавство. *Дивослово*. 1998. № 1. С. 15-16.
6. Демська-Кульчицька О.М. Фразеологія. К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. 74 с.
7. Доленко М.Т. Вступ до мовознавства. К., 1975.
8. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. К., 1974.
9. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001.
10. Єрмоленко С.Я. Лінгвістичні теорії і конкретні методи дослідження. *Мовознавство*. 1981. № 4. С. 14-24.
11. Кисленко Ю.І. Системна організація мови: Монографія. К.: Український літопис, 1997. 217 с.

12. Левицький Ю.М. Мови світу: Енциклопедичний довідник. Львів: Місіонер, 1998. 204 с.
13. Марун М. Чи є тотожними поняття мова і мовлення. *Дивослово*. 1999. № 6. С. 11-13.
14. Мельничук О.С. Аспекти методології лінгвістичних досліджень. *Мовознавство*. 1986. № 1. С. 3-11.
15. Мельничук О.С. Методологічні пошуки в нових підходах до висвітлення мови. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 3-12.
16. Мельничук О.С. Мова і мислення. *Філософські питання мовознавства*: Зб. ст. / За ред. В.М. Русанівського. К., 1972. С. 44-90.
17. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2-3. С. 3-19.
18. Мельничук О.С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 17-22.
19. Мельничук О., Ткаченко О. Мова і мислення. *Українська мова*. 2007. № 3. С. 3-7.
20. Нікітіна Ф.О. Про співвідношення теоретичного та прикладного аспектів у мовознавчих дослідженнях. *Мовознавство*. 1980. № 2. С. 3-12.
21. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.
22. Соссюр Ф. *Курс загальної лінгвістики*. К.: Основи, 1998.
23. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. Київ, 2007.
24. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. К., 1998.
25. Ющук І.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001.

Інтернет ресурси:

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>
2. Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка. URL: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe
3. Довідник з української мови. URL: <http://javot.net/mova/orf.htm>
4. Енциклопедія «Українська мова». URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>
5. Mova.info. Лінгвістичний портал. URL: www.mova.info
6. Морфологія і правопис української мови. URL: http://ukrainskamova.com/index/morfologija_i_pravopis/0-8
- 7.
8. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://nbuv.gov.ua>
9. Нова Мова. Проект розвитку української мови. URL: www.novamova.com.ua
10. Офіційний сайт української мови. URL: <http://ukrainskamova.com/>